

ERKEN ERMENİ KAYNAKLARINA GÖRE HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ ERMENİ TANRILAR PANTEONU

CANAN SEYFELİ*

The Pantheon of the Deities Among Pre-Christian Armenians According to Ancient Armenian Historical Texts

Abstract: The subject of this article is the deities among the Pagan Armenians. The article is based on ancient Armenian historical texts. These texts are dated to fifth century AD. The histories of Khorenatsi and Agathangelos are the basic sources in these texts. Data in regard to the subject in these texts is scattered because of different reasons. The aim is to construct a new outline about the deities and their temples among the Pagan Armenians. Pre-Christianity Armenians are the image-worshippers. There are three main centres of temples; Erzincan and surroundings (Erez, Ani etc.), Mush (Ash-tishat), and the Armenian capitals in the sides Araks river (Bagaran, Artaxata, Armavir). There were certain feasts, sacrifices, donation and offers to these temples. The administrator of temples is the chief-priest (k'rmāpet). But, kings are have power on the temples, worship and priests. A pantheon of deities among Pagan Armenians has leaved traces in texts. 'Aramazd pater of deities' is preponderant on the deities. It is prominent in the memory of Christian Armenian in fifth century. Armenians are impressed by the environment culture in relation to deities and their cults.

* Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi ABD [cseyfeli@yahoo.com].

Key Words: Armenians, Paganism, Pagan Armenians, Gods and Goddesses, Temples, Worship.

Özet: Makalenin konusu Hıristiyanlık öncesi Ermeni inançlarından tanrılar panteonudur. Konu erken Ermeni kaynaklarından hareketle ele alınmıştır. Erken Ermeni kaynakları Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulleri sonrasına dayanmaktadır ve V. Yüzyıla tarihlendirilen eserlerdir. Bunların başlıcaları H'orenatsi ve Agat'angeğos'un tarihleridir. Bu çalışmada amaç erken Ermeni kaynaklarının dağınık şekilde verdikleri bilgilerden hareketle Hıristiyanlık öncesi Ermenilerde tanrılara ilişkin öznel bir metin oluşturmaktır. Putperest Ermeni tanrılarının bir panteon oluşturduğu ve panteonda Tanrıların babası Aramazd'ın en etkin olduğu, Ermenilerin başta İran olmak üzere çevre kültürlerden etkilendiği, tanrılara ait kültürün Erzincan, Muş ve Erivan çevresinde diğer yerlere göre daha baskın olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Putperestlik, Ermeni Mitolojisi, Tanrılar ve Tanrıçalar, Anadolu.

Giriş**

Bu çalışmanın konusu erken Ermeni kaynaklarına göre Hıristiyanlık öncesi Ermeni inançlarından tanrılar panteonudur. Konu Hıristiyanlık öncesi Ermenilerin dini yaşamlarında etkin olan tanrılar hakkında erken Ermeni kaynaklarının verdiği bilgiler ile sınırlandırılmıştır. Sonraki dönemlere ait eserler ve inceleme-araştırma kaynakları dışarıda bırakılmıştır.

Amaç, erken Ermeni kaynaklarından V. Yüzyıla tarihlendirilen eserlerde Putperest Ermeniler arasında etkin olan tanrılar ile alakalı bilgileri değerlendirerek öznel bir metin ortaya çıkarmaktır. Konuyu erken kaynaklarla sınırlandırmanın iki temel nedeni vardır. Birincisi, Hıristiyanlık öncesi Ermeni inançları hakkındaki en eski kaynakların önemli bir kısmını oluşturan V. Yüzyıla tarihlendirilen eserlerin özellikleri; Ermeni telif geleneğinin eldeki ilk ürünleri olmaları, Hıristiyanlık döneminde din adamlarınca üretilmeleri ve asıl konularının Hıristiyanlık öncesi Ermeni inançları olmamasıdır. Dolayısıyla makalenin konusuyla ilgili veriler

** Bu çalışmada transkripsiyon metodu olarak günümüz Ermenistan'da kullanılan lehçe Doğu Ermenice baz alınarak Doğu Ermenice transkripsiyonu kullanılmıştır.

dağınık ve kırık-dökük bilgilerdir. İkincisi ise son asırlarda yapılan Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi dinlerine dair paganizm, mitoloji konulu araştırmaların konuyu karmaşık hale getirmiş olmasıdır. Bu araştırmaların çoğunluğu erken Ermeni kaynaklarının bir kısmının verdiği bilgiler ve çevre kültürlerine ait inançlardan hareketle oluşturulmuştur. Oysa, günümüzde erken Ermeni kaynaklarının bütün yazma ve basma nüshalarının karşılaştırmalı yayınları yapılmıştır. Bu makale son yıllarda basılan en eski Ermeni kaynaklarını ön planda tutarak konunun sade halini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece en erken metinlerden en sade, konuyla ilgili döneme en yakın bir metin ortaya çıkarma amaçlanmaktadır. Bunun temel amacı ülkemizde konuyla ilgili araştırmaların çok az olduğu bu dönemde, giderek artan yapılacak inceleme ve araştırmalara asıl kaynaklara dayalı veri üretmektir. Bu belirsiz hususlarda direk sonuca gitme yerine ilgililerin konuya dair tartışma zeminini genişleterek alana katkı sağlayacaktır.

Günümüzde Ermenilerin hemen hepsi Hıristiyan olup bağımsız kiliseleri vardır. Katolik ve Protestan Ermeniler de vardır. Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulü Aziz Grigor'un faaliyetleri sonucunda Kral Trdat (III, 287?-330?) ve halkın çoğunluğunun toplu olarak din değiştirmeleriyle gerçekleşmiştir (301). Ermeni telif geleneği Hıristiyanlığı kabullerinden sonra V. Yüzyıl başlarında (406) Aziz Mesrop Maştotz, dönemin ruhani lideri Aziz Kat'oğikos Sahak (öl. 439)'ın ve onların öğrencilerinin çabalarıyla icat edilen, sonradan Maştotz alfabesi şeklinde isimlendirilen faaliyet ile birlikte başlamıştır.¹ Bu liderlerin ve öğrencilerinin çalışmaları Ermeni Alfabetisiyle Ermeni telif geleneğinin ilk ürünleri olmuştur. Ermeni alfabesinin icadı bir Ermeni Hıristiyan hareketinin sonucudur. Yüzlerce yıldır farklı ailelerin birlikte, güçlü olanın iktidar, yani krallık ailesi olduğu, topraklarının bazen Roma-Bizans, çoğu zaman İran hakimiyetinde ya da her ikisinin aralarında paylaşıldığı bu insanların bir bütünlük oluşturmalarında Hıristiyan olmalarının önemli bir katkısı olmuştur. Bu bü-

¹ Korivn, "Vark' Mesropay Vardapeti", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003, ss. 229-257.*

tünlüğün ilk getirilerinden birisi Ermeni alfabesinin icadıdır. Akabinde bağımsız bir telif geleneği ile birlikte bağımsız bir dini yapı gelmiştir.² Dolayısıyla Ermeni telif geleneği ve ilk ürünleri Hıristiyan Ermenilerce üretilmiştir. Bunun yanında telif geleneğinde etkin olduklarını ortaya koyan Grek Agat'angeğos ve P'avstos Buzand ile Süryani Zenob Glak Asori gibi vakanüvisleri göz ardı edemeyiz. Bu isimler Ermeni Alfabesinin icadından önce Ermeniler arasında kullanılan iki temel dile, Yunanca ve Süryaniceye, yani Ermeni dil bağımlılığına da işaret etmektedir. Fakat bu insanlar Hıristiyandırlar, dolayısıyla eserlerin temel dini konusu da Hıristiyanlıktır. Putperest Ermeniler ise ya eser üretememiş ya da eserleri sonraki nesillere aktarılamamıştır.

Hıristiyan Ermenilerce üretilen eserler içerisinde Hıristiyanlık öncesi Ermeni tarihi ve kültürüne ilişkin en zengin olanı Movses H'orenatsi'nin "*Hayots Patmut'ivn*" (Ermeni Tarihi) isimli eseridir. Üç kitap (bölüm) halinde günümüze ulaşmıştır. Eser başlangıcından 440'lı yılların başlarına kadarki süreci anlatmaktadır. H'orenatsi, kendisini Aziz Maştotz ve Aziz Sahak'ın öğrencileri arasında göstermiştir. Onun eserine her ne kadar kuşkulu bakılmışsa da Ermeni tarihinin derinliklerinde gezinen hiçbir araştırmacı ondan vazgeçememiştir. H'orenatsi'nin eseri Putperest Ermeniler hakkında da önemli bir kaynaktır. H'orenatsi'nin kaynakları arasında belirttiği Agat'angeğos'un "*Patmut'ivn Hayots*" (Ermenilerin Tarihi) isimli eseri Putperest Ermenilerle ilgili temel eserlerin başında gelir. Eser bir giriş (*yar'acaban*) ve 127 bölümden oluşmaktadır. Kendisini Kral Trdat'ın tarihçisi olarak tanıtan Agat'angeğos, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulünü, yani din değiştirme süreçlerini Aziz Grigor merkezli olarak anlatır. Putperest Ermeni tanrılarıyla ilgili en detaylı bilgiler onun eserinde yer alır.

Konuyla ilgili bu iki birincil kaynaktan sonra temel eserler arasında P'avstos Buzand'ın "*Patmut'ivn Hayots*" (Ermenilerin Tarihi) isimli eseri

² Canan Seyfeli, *Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, ss. 27 vd.

gelir. Onun eseri altı kitaptır. Ancak ilk iki kitap kayıptır, günümüze ulaşmamıştır. Aziz Grigor'un ölümünden (y.o. 325) yaklaşık 387 yılına kadarki dönemi kapsar. Ermeni kralları ve ruhani liderlerinin tarihini anlatır. Yer yer Hıristiyanlık öncesi Ermeni inançlarına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

V. yüzyıl temel kaynaklarından bir diğeri Yeznik Koğbatsi'nin "*Yeğtz Ağandoy*" (Sapkınların Eleştirisi) isimli apolojik eseridir. Dört kitaptan oluşmaktadır. Konumuzla ilgili olarak özellikle İran dini, Zurvanizm eleştirisi ipuçları barındırmaktadır.³

Diğer bir kaynağımız Korivn'ün "*Vark' Mesropay Vardapeti*" (Vardapet Mesrop Hakkında) isimli eseridir. Mesrop Maştots'un hayatını Hıristiyanlık faaliyetleri merkezli anlatan tek kitaplık eserdir. Yaklaşık olarak 390-445 yılları arasını kapsamaktadır. Özellikle terminolojisi açısından konumuzla ilgili temel kaynaklardandır.

Başka bir eser, Yeğişe'nin "*Vasn Vardanay yev Hayots Paterazmin*" (Vardan ve Ermeni Mücadelesi Hakkında) isimli eseridir. Sekiz kitaptan oluşmaktadır. Yaklaşık 428-454 yıllarını kapsamakla beraber asıl konusu Ermenilerin Sasanelere karşı verdikleri meşhur Avarayr mücadelesidir.

Kaynaklarımızdan biri de V. Yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Ğazar P'arpet'si'nin "*Patmut'ivon Hayots*" (Ermeni tarihi) isimli eseridir. Eser üç kitaptan oluşmaktadır. Aziz Nerses'in öldürülüşünden (373?) 485 yılına kadarki dönemi içermektedir. Alfabenin icadı, Vartan Mamikonyan mücadelesi (451) ve Vahan Mamikonyan liderliğindeki İran'a karşı savaş (480-484) temel konularıdır. Konumuzla ilgili doğrudan bilgiler vermese de terminolojisi açısından ipuçları barındırmaktadır.

Bu makalede yukarda zikredilen eserlerin Zaven Yegavian editörlüğünde "*Matenagirk' Hayots, V. Dar*" (Ermeni Tarihi Eserleri, V. Yüzyıl) ismiyle iki cilt halinde, tamamı bir arada yapılan baskısından faydalanılmıştır. Bu baskıda V. Yüzyıla ait Grabar Ermenice eserlerin bütün nüshaları karşılaştırmalı olarak dipnotlarda farklılıkları belirtilmiştir.

³ Yeznik Koğbatsi, "*Yeğtz Ağandoy*", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003.

Ayrıca bu Ermeni kaynakları yanında Xenophon'un Anabasis, Strabon'un Coğrafyası gibi antik Yunan kaynaklarından da faydalanılmıştır. Az da olsa, bahsi geçen eserleri destekleyici, paralel bilgiler vermektedirler.

Modern dönemde, Ermeni paganizmi ve mitolojisine ilişkin birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin ortak noktası Hıristiyanlık öncesi Ermenilerin Pagan-Putperest oldukları yönündedir. Ermeni putperestliği temelde Hint-Avrupa kökenli dini geleneklerle, İran dinleri, Hint dini, Yunan dini ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Ayrıca Ermenilerin yaşadığı coğrafya ile ilgili olarak Urartular, Babil merkezli Sümer-Akkad dinleriyle ilişkilendirilmişlerdir.⁴ Aslında bu çalışmaların temel amacı erken Ermeni kaynaklarının verdiği bilgilerden hareketle bahsi geçen dini geleneklerin karşılaştırmasını yaparak Ermeni putperestliğine dair eksik kalan tarafları doldurmaktır. Bu araştırmaların değerlendirilmesi ve karşılaştırması makalenin sınırlarını aşacak niteliktedir. Bu yüzden az da olsa faydalanmakla beraber dışarıda tutulmuşlardır.

Erken Ermeni kaynaklarında Hıristiyanlık öncesi Ermeni dini ve inançları Putperest anlamına gelen kelimelerle ifade edildiği için bu çalışmada da 'Putperestlik' kelimesi tercih edilmiştir.

Putperest Ermenilerin tanrılarına dair en genel ve temel bilgiyi kendisini kralın yazıcısı olarak takdim eden Agat'angeğos vermektedir. Buna göre İran kralı Hüsrev (II, 279-287), başarılı bir baskın sonrası Sasani hakimiyetindeki Ermeni coğrafyasına döndüğünde tanrıların putlarına ait olan tapınakların yedi sunağına (*yevot'n bagins mehenitsn*) adaklar tertip edilmesini ferman buyurur.⁵ Burada yedi tanrı ve tapınağı kastedildiği

⁴ N. Tağavaryan, *Hayots Hin Kronneri*, K.Polis: Y. Matt'eosyan matb., 1909.; Joseph Sandaljian, *Histoire Documentaire de L'Armenie des Ages du Paganisme (1410 AV.-305 APR. J.-C.)*, Tome Deuxieme, Rome: Imprimerie du Senat de J. Bardi, 1917, ss. 723 vd. ; A. H. Sayce, "Armenia (Vannic)", *Encyclopedia of Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork, 1951, ss. 792-795. ; M. H. Ananikian, "Armenia (Zoroastrian)", *Encyclopedia of Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork, 1951, ss. 795-802. ; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev.: Sosi Dolanoğlu, İstanbul. Aras, 2005, s. 116.

⁵ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, I/12.

düşünülürse Aramazd, Anahit, Mihr, Nane, Tir, Barşamin ve Astğik olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Vahagn'ın Aştişat'taki Vahevanyan isimli tapınağını Agat'angeğos sekizinci tapınak diye tanımlamaktadır.⁶ Dolayısıyla sekiz tapınak ve tanrı söz konusudur.

Makalede konu tanrıların panteondaki konumlarına göre sekiz başlık altında ele alınmıştır. Panteona ilişkin temel kaynaklarımızın verileri değerlendirilmiştir. Buna göre panteonun başında 'Tanrıların Babası Aramazd' yer almaktadır. Aramazd'ın Anahit, Mihr ve Nane ile tanrısal cinsi bağı açıktır. Tir ise 'Aramazd'ın yazıcısı' olarak tanımlanmıştır. Ancak Vahagn, Astğik ve Barşamin'in Aramazd ile ilişkisine dair açık bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Vahagn'ın Astğik ve Barşamin ile ilişkisinde bir panteonun işareti açıktır. Tanrısal doğumlara ilişkin mitolojik bilgi bulunmamaktadır. Ancak verilerin işaretlerinden faydalanıldığında Aramazd'ın baba tanrı, göksel tanrı olduğu ve Deus'un dönüşmüş hali olduğu anlaşılmaktadır. Tanrısal doğumun ikinci düzeyine Anahit'in sıfatları işaret etmektedir. O, Ana Tanrıça'dır ve Aramazd'dan doğmuştur. Aramazd'ın oğlu Mihr ve kızı Nane ise sonraki tanrısal nesildir. Vahagn, Astğik ve Barşamin panteondaki yerlerini sonraki bir süreçte almış gibidir. Bir üçlemede savaş tanrısı Vahagn ve onun sevgilisi aşk tanrıçası Astğik arasında ana tanrıça Anahit'e yer verilmesi göksel doğumun farklı bir nesline işaret kabul edilebilir. Ancak nasıl bir dönüşüm geçirdiklerini temel verilerden belirlemek mümkün gözüküyor.

Aramazd-Anahit-Vahagn ve Vahagn-Anahit-Astğik üçlemeleri dikkat çekmektedir. Bu üçlemelerden tanrılara panteonda, farklı tanrısal hiyerarşiler ve görev dağılımları yüklendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Tanrı ve tanrıçaların sunakları ve/veya tapınakları çeşitli bölgelerde farklı tanrıları öne çıkaran kompleks sunaklardan veya tapınaklardan oluşan yapılar halinde bulunmaktadır.

Putperest Ermenilerin yaşadıkları coğrafyanın Erzincan, Muş ve Erivan çevreleri tapınak ve tapınım itibarıyla merkezi konumdadır. Erzincan ve çevresinde Anahit, Muş ve çevresinde Vahagn ön palana çıkmaktadır.

⁶ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIV/1-3.

Aras boylarında Artaşat ve çevresindeki Ermeni başkentlerinde ise en belirginini Aramazd'dır. Ancak Aramazd'ın bu öne çıkışı bütün bölgelerde etkin olması ile ilişkilidir. Aramazd'a her bölgede, her başkentte tapınılan bir tanrı olması 'tanrıların babası' sıfatının anlamını ortaya koymaktadır. Kraliyet üyelerinin Aramazd'a diğerlerine göre daha fazla ilgi göstermeleri de Tanrıların kralı olduğunun işareti sayılır.

Putperest Ermenilerin hem zikri geçen üç bölgede hem de başka yüksek yerleşim yerlerinde, özellikle ırmak yakınlarında içlerinde tanrılarına adanmış sunakları, çevresinde hibe edilmiş vakıf arazilerinin bulunduğu tapınakları vardı. Tapınaklar başkahin (*k'rmāpet*) ve kahinlerce (*k'rum*) idare edilirdi. Tapınak ve sunaklara savaş ve hastalık durumlarında şükran ve dilek sunuları gerçekleştirilirdi. Yeni yıl kutlamaları gibi yılın belli zamanlarında festivaller düzenlenirdi.⁷

146
OMÜİFD

İfade edilmesi gereken başka bir husus da farklı tanrılar olduğu metinde belli olmayan Amanor ve Vanatur diye isimlendirilen tanrılardır. Adlarına Bagavan (Ditsavan, Tanrılar Şehri, Eleşkirt'te) isimli şehirde Navasard diye yeni yıl festivali düzenlenmektedir. Bu isimlerin isimleşmiş, isim haline gelmiş sıfatlar olduğu, kaynaklarda zikredilen sekiz tanrıdan Aramazd ve Anahit'i tanımlamak için kullanıldığı kanaatine ulaşılmıştır. Bu nedenle "Tanrıların Babası Aramazd" başlığı altında ele alınmışlardır.

Ermeniler Hıristiyanlığı toplu olarak kabul ettikleri IV. Yüzyıl başlarından itibaren kademeli bir şekilde Putperest inançlarını ve geleneklerini değiştirdiler. IV.-V. Yüzyıllarda kilise kültürlerinde eski inançlarının izleri belirgindi. Bu izler en başta Hıristiyan şehitlerin hatırasına kutlanan festivallerin Putperestlik dönemi kutlamalarının dönüştürülmesiyle oluşturulmasında kendisini göstermektedir. Bunun en belirgin örneği Vaftizci Yahya'nın ve Aziz Atanagine'nin röliklerinin yıkılan Putperest tapınaklarına yerleştirilerek bu tapınaklara özel kutlamaların azizleri anma günlerine dönüştürülmesidir. Ancak bu kutlamalar gün geçtikçe Ermeni Kilise-

⁷ Konuyla ilgili geniş bilgi için erken Ermeni kaynaklarına göre Putperest Ermenilerde tapınak ve tapınım konulu yayıma hazırlanmış olan çalışmaya bakılabilir.

si kurumsal olgunluğuna kavuşurken iyice belirsizleşmiştir.⁸ Ermeni kültüründeki etkisi ise günümüze kadar devam etmiştir. Günümüzdeki Vardavar (gül panayırı) kutlamaları bunun en güzel örneğidir.

I- Tanrıların Babası Aramazd

Hıristiyanlık öncesi Ermeni tanrılarında öne çıkan Aramazd'dır. Klasik metinlerde Aramazd ismi Ormizd şeklinde de ifade edilmiştir. Birincisi daha yaygın bir kullanıma sahiptir. Her iki şekilde de İran tanrısı Ahura-Mazda* ile isim benzerliği dikkat çekicidir. Ermeni sözlü kültüründen yazılı metinlere geçmiş söyleniş biçimi olduğu düşünülebilir.

Erken Ermeni kaynaklarında Aramazd'dan Zeus (*Dios*),⁹ Zeus Olympus (*Oğimpiakan patkern Diosi=Olimpus'a ait Zeus heykeli*),¹⁰ Zeus-

⁸ Ermenilerin günümüze yansıyan bazı eski inançları hakkında 'Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları' isimli henüz yayımlanmamış çalışmaya bakılabilir.

* Ahura-Mazda: İran'ın her şeyi bilen yüce yaratıcı tanrısıdır. Sonradan Ohrmazd şeklinde de adlandırılmıştır. Sonra iyilik tanrısı olup kötülüğü temsil eden Ahriman'a karşı mücadelisini kazanacağına inanılmaktadır. Altı Ameşa Spenta onun tarafından yaratılmıştır. Eski İran'da Pers kraliyet ailesi ile Ahura-Mazda arasında bir ilişki kurulurdu. Bkz. (Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi yay., 1998, s. 22) Ahura-Mazda'nın ismi hürmüz, hormuzt biçimlerine de dönüşmüştür. Bkz. (Dumezil, "Sibirya Hikayelerinde Mani Dininin Bir Tesiri", Çev.: Canan Seyfeli, *Yol Dergisi*, Sayı 22, 2003, ss. 51-53.) Yeznik Koğbatsi, Zurvanizmi eleştirdiği kitabında Ahura-Mazda'nın ismini Ormizd (Ormzd) şeklinde ifade etmiştir. (Yeznik Koğbatsi, "Yeğtz Ağandoy", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003, II/1, 3-10.) Aramazd'ın klasik metinlerde insan isimlerinde Ormizd erkek, Ormizduh't bayan ismi olarak verilmektedir. Bkz. (P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003, IV/50, 59. Yeğişe, "Vasn Vardanay yev Hayots Paterazmin", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003, II/83-90.)

⁹ Movses H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzı Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003, II/12. Yunan tanrısı Zeus'un bir ismi olan Jupiter (İupiter, Zeus pater) Aramazd şeklinde çevrilmiştir. Ters yönde bir eşleştirme için bkz. (Eusebius, *Church History*, Translated with prolegomena and notes by Arthur Cushman McGiffert, New York, Charles Scribner's Sons, 1904, II/6. s. 56 ; Yevsebios Kesaratsi, *Patmut'ivn Yekeğetsioy*, Yeni Ermeniceye Çev.: H. Abraham V. C'aryan, Venetik, Surp Ğazar, 1877, II/6, s. 88.)

¹⁰ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/14.

Aramazd (zbaginn Zevs ditsn Aramazday=tanrı Aramazd'ın Zeus sunağı)¹¹ şekillerinde tanımlanmış bir isimle bahsedilmiştir.

Bu isimler doğrudan Aramazd'ı tanımlayan isimler değildir. Özellikle 'tanrı Aramazd'ın Zeus sunağı' ve 'Olimpus'a ait Zeus heykeli' şeklindeki tanımlardan ilki sunağın Zeus'a ait olduğunu, onun heykelinin sunağa yerleştirildiğini ve bu Zeus sunağının da Tanrı Aramazd'a adandığını göstermektedir. Yunanistan'dan getirilen heykelin bu şekilde tanımlanması anlamlıdır. İkincide ise doğrudan heykel tanımlanmakta ve bu heykelin Olympus tanrısı Zeus'a ait olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla Aramazd'ın tam olarak Yunan Tanrısı Zeus'la eşleştirildiğini söylemek mümkün gözüküyor. Aksine farklıdır, ancak Ermeniler özellikle sanatsal anlamda, kültürel olarak etkilenmişler ve Ermeni tanrılarının özellikleri ile benzerliği bulunan Yunan tanrılarının heykellerini kendi tanrılarının tapınaklarına yerleştirmişlerdir.

148
OMÜİFD

Aramazd Zeus ile eşleştirilirken özellikleri de etkin olmuştur. Aramazd'ın temel sıfatı "tanrıların babası"dır. Dolayısıyla Yunan tanrılarının babası Zeus ile özdeşleştirilmesi manidardır. Zeus isminin erken Ermeni kaynaklarında kullanılan biçimlerinden biri de *Dios*'tur ve Ari gelenekteki gök tanrısı Dieus (Hintlilerde Dyaus) ile benzerliği dikkat çekicidir.¹² Bununla birlikte erken Ermeni kaynaklarında *dits* (*dik'*, *diok'*) kelimesi tanrı anlamında bütün Putperest tanrılar için kullanılmaktadır. Burada Ari gelenekte olağan bir durumu, gök tanrısının baba şeklinde tanımlanmasının kaybolup sadece baba tanrı biçimiyle kaldığını görüyoruz. *Dits* kelimesiyle Putperest tanrılar, yani iyi olanlar ifade edilmiştir. Kötü güçler, kötü ruhlar, şeytan, kötü olan ise *dev* (*div*) kelimesiyle¹³ anlatılmıştır.

¹¹ Agat' angeğos, CIX/7.

¹² Mircae Eliade, *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, Çev.: Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya, 2005, ss. 110-5.

¹³ R'uben Serobi Çazaryan, *Grabari Bar'aran*, Ant' ilias-Libanan: Kat'oğikosot'yun Hayots Metz Tann Kilikioy, 2004, ss. 372-4, 379. ; Petros Zek'i Karapetyan, *Metz Bar'aran Hayerene Osmaneren (Ermeniceden Türkceye Mükemmel Lugat)*, K.Polis: V. Yev H. Ter-Nersesyan, 1907, ss. 254, 261-2.

Bu kullanımda, aynen İran'da olduğu gibi,¹⁴ daevaların kötü güçlere dönüşmesinin izlerini görüyoruz. Dolayısıyla tanrı Aramazd'daki bu dönüşüm doğrudan doğruya bir Yunan veya bir İran etkisidir demek zor. Ancak uzak geçmişte birlikteliklerini gösterir niteliktedir. Bununla beraber İran etkisinin daha baskın olduğuna da işaret etmektedir.

Tanrı Aramazd'ın sıfatları, tanrılarının babası,¹⁵ yerin ve göğün yaratıcısı, yüce (*metz*) ve asil (*metzn ari*),¹⁶ yüce gönüllü, bereket ve verimlilik bahşeden¹⁷ şeklinde ifade edilmiştir.

Aramazd'ın tanrılarının babası şeklinde tanımlanmasının diğer bir boyutu da diğer tanrılarının onunla tanımlanmalarıdır. Bu meyanda Anahit "büyük ve asil Aramazd'ın evladı" (*tzund=ondan doğmuş anlamında*),¹⁸ tanrıça Nane Aramazd'ın kızı (*dustr*),¹⁹ tanrı Mihr Aramazd'ın oğlu (*vord-voyñ Aramazday*), tanrı Tir Ormizd'in yazıcısı, Divan²⁰ diye isimlendirilerek tanımlanmışlardır.

Bir Ermeni tanrılar panteonuna işaret eden bu isim, sıfat ve özellikler Aramazd'ın panteonun başında olduğunu göstermektedir. Burada ilginç olan bir nokta da tanrılarının babası Aramazd'dan doğmuş ana tanrıça Altın Ana Anahit'tir. Hem ana hem de Aramazd'ın evladı diye nitelenmesi çelişik gibi dursa da tanrılarının göksel doğumuna, insan aklının mitolojide tanrılara göksel, ruhsal bir dünya ve yaratılış, başlangıç kurgulamasıyla paralellik arzetmekte ve tanrısal dünyanın biçimlenmesinin işaretlerini taşımaktadır. Bu tanrısal doğuma ilişkin Ermeni mitolojisinin kayda geçirilmiş hali erken Ermeni kaynaklarında bulunmadığı gibi başka bir şekilde de günümüze ulaşmış değildir. Dolayısıyla bu mitolojik doğumun nasıl gerçekleştiğini bilemiyoruz. Ancak burada işaretlerini

¹⁴ Mircae Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1 Taş Devrinden Eleusis Mysteria'ları*, Çev.: Ali Berktaş, Kabalcı Yay., İstanbul, 2003, ss. 244-5, 379, 383-5. Ayrıca bkz. Asiye Tıgılı, *Zerdüş, Hayatı ve Öğretisi*, İstanbul: Beyan Yay., 2004, ss. 55-6.

¹⁵ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CIX/4-8.

¹⁶ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", VI/2.

¹⁷ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", XII/2.

¹⁸ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", V/11.

¹⁹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CIX/12-3.

²⁰ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CVIII/4-5.

görebiliyoruz. Göksel tanrının tanrısal doğumların başlangıcında yeryüzüne ait bir varlıkla birleşerek ikinci nesil tanrıların doğumunu başlattığının mitolojik örnekleri Ermenilerin yaşadığı coğrafya ve etrafına ait kültürlerde çöktür.²¹ Bu durumda bu ilk doğumu, tanrısal-göksel doğumun ilk nesli olarak düşünebiliriz. Muhtemelen sonraki doğumlar tanrısal iki varlık ile birleşmeden tanrı çocuklar ürer ki tanrı Mihr ve tanrıça Nane bu özelliğin izlerini taşımaktadır. Daha sonra ise kahramanlık tanrısı Vahagn ve sevgilisi (odası) aşk tanrıçası Astğik gelmektedir.²²

Tanrıların babası Aramazd Ermeniler için tanrılar arasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle krallık ailesi için böyledir. Kral Trdat (III, 287?-330?) uyulmasını istediği bazı kurallara dair fermanın başında, halkını selamladıktan sonra Aramazd'a bir teslis içerisinde yer vermektedir. "Yüce gönüllü Aramazd'dan bereketli verimlilik; yüce hanumefendi Anahit'ten koruyuculuk; cesur Vahagn'dan yiğitlik" dilerken onu en başta zikretmektedir.²³

150
OMÜİFD

Tanrı Aramazd'ın tanrılar arasındaki yeri ile kralın halk içerisindeki konumu arasında bir paralellik dikkat çekmektedir. İlk olarak Ani (Kemah)'deki Aramazd tapınağı tapınaklar içerisinde önemli bir konuma sahiptir.²⁴ Ani aynı zamanda Ermeni krallarının krallık mezarlığının (*gerzman*) bulunduğu yerdir.²⁵ İkinci bir husus da kralların halk içindeki konumuna İran kralı Hüsrev (II, 279-287)'in Ermenilerin yaşadığı coğrafyadaki, özellikle Erez (Erzincan) ve Ani (Kemah) bölgesiyle ilgili bilgilerin verildiği yerde, tapınakların 'ataları Arşakunilerin geleneksel ibadet

²¹ Mezopotamya Dinleri ile alakalı olarak bkz. (Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* 1, ss. 78-111.)

²² Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIV/1-3.

²³ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", XII/12.

²⁴ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/12. Ardeşes'in Ani'de Majan isimli birini Aramazd'ın başkahini olarak atamıştır. Bkz. (A.g.e., II/53) Ani'nin önemini ortaya çıkaran başka bir bilgi de H'orenatsi'nin kaynak olarak yararlandığı tapınak tarihinin şiirlerinin bestekarı şeklinde tanımlanan Olimpos isimli Anili bir kahinin eserinden bahsetmesidir. Bu ismin kim olduğuna dair bir bilgi olmamakla beraber hem kahin olması hem isminin Aramazd'ın sıfatı olarak ifade edilen Olimpos olması hem de Anili olması dikkat çekicidir. Bkz. (A.g.e., II/48)

²⁵ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CVIII/4-5.

yerleri' olarak nitelenmesi dikkat çekicidir.²⁶ Ayrıca Kral Trdat'ın zikri geçen fermanında halkın iyiliği, refahı, huzuru, bereketi, esenliğinin tanrılarının ve krallarının yardımıyla gerçekleşeceği vurgulanarak kralların tanrısallığına işaret edilmektedir.²⁷

H'orenatsi'nin Sasani kralı Ardeşir (I, 226-241)'in Bagavan (Bagrevand'da, Eleşkirt'te) da Ormizd'in ateşini sürekli yanması için düzenlediğini söylemesi²⁸ Sasaniler idaresindeki bu yönetim değişikliği zamanında Ermenileri baskı altında tutmaya çalıştıklarına işaret etmektedir. Bu da İran etkisinin Ermeniler arasında hayat bulmasının örneklerinden kabul edilebilir. En azından bu iki tanrının yakınlıklarına işaret eder.

Aramazd'ın bahsi geçen bu Bagavan'daki ateşi, orada onun bir tapınağının bulunabileceğini de gösterir. Ancak onun tapınaklarına ilişkin erken Ermeni kaynaklarının çelişkiye meydan bırakmadığı Ani'deki tapınağıdır.²⁹ Bu iki tapınak yanında H'orenatsi, Hripsimyanlar konulu hayyografide Pağat dağında (Başet Dağı, Van Gürpınar, Güzelsu) Aramazd ve Astğik'in evlerinin bulunduğunu söyler.³⁰ Ayrıca Armavir, Bagaran (Akhuryan kenarı), sonrasında Artaşat'a taşınan Yunanistan'dan getirilen heykeller arasında Aramazd'ınki de vardır.³¹ Bu bilgilere göre başka bölgelerde de tapınaklar kurulduğu ve bu tapınaklarda Aramazd kültürüne yer verildiği akla yatkındır. Ayrıca krallık ailesi ve başkent ile kral-baba

²⁶ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", I/12. H'orenatsi ise İran Arşakunileri ile Ermeni Arşakunileri arasındaki ilişkiye geniş bir şekilde yer vererek akrabalıklarına değinir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. (Seyfeli, *Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri*, ss. 38-39, 125n, 126n, 128n.)

²⁷ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", XII/1-10.

²⁸ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/77.

²⁹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", V/10-11, VI/1-3, XII/2, CIX/7 ; H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/53. H'orenatsi Bizans İmparatoru Julian (361-363)'ın Ermenistan kralı Tiran'a bir mektubunu aktarırken imparatoru Aramazd'ın oğlu diye tanımlar. (A.g.e., III/15)

³⁰ Movses H'orenatsi, "Patmut'ivn Srbots Hr'ip'simyants", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzı Tann Kilikioy, 2003, s. 2195.

³¹ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/12-14, 39-42, 49, 65. H'orenatsi, Gürcüler arasında tanrı Aramazd'a gökgürültüsü tanrısı olarak ibadet edildiğini, bir putunun Kura nehri kıyısında bulunduğunu söyler.(A.g.e., II/86)

tanrı ilişkilerini düşündüğümüzde başkentlere tapınak inşa edilirken Aramazd'a adanmış sunakların da bulunması diğer tanrılara göre daha yüksek ihtimale sahiptir. Dolayısıyla Ermenilerin yaşadığı coğrafyada farklı yerlerde tapınakları veya sunakları ile Aramazd kültürünün yaşatıldığını söyleyebiliriz.

Tapınakların idaresinin *k'urm* denen kahinlerce idare edildiğine dair bilgiler vardır. Ani'deki tanrı Aramazd'a başkahin (*k'rmamet*) olarak krallık ailesinden Majan diye birisi tayin edilmiştir.³² Daha sonra Majan sunaklar şehri Bagavan (Bagrevand, Eleşkirt)'a başkahin iken öldürülür ve orada mezara yerleştirilir.³³ Başka bir yerde ise yine Anili bir kahinden bahsedilmiştir.³⁴

Erken Ermeni kaynaklarında tapınma biçimlerinden bahsederken genel bilgilere daha çok yer verip Aramazd'a ait açık bir tapınma biçimine değinilmemektedir. Bununla birlikte krallık ailesi için önemi açık olan Aramazd'a ait Ani tapınağında krallık sunularının yapılması anlamlıdır. Kralın zengin sunumları arasında "*beyaz tosun, beyaz koç, beyaz at, beyaz katır*"³⁵ ya da domuz³⁶ kurbanından bahsedilmesi bu sunuların Aramazd'a da yapılabileceğini göstermektedir. Canlı kurbanlar yanında cansız sunu olarak "*altın ve gümüş ziynet, sırmalı ve püsküllü ipek kumaş, altın taçlar, gümüş altınlar, kıymetli taşlarla süslü güzel vazolar, parlak kumaşlar*" takdim edilirdi. Ayrıca bunlar heykelleri süslemekte kullanılırdı. Bunlar kıymetli eşyalar olup tapınaklara bağış, hibe niteliği de taşımaktaydılar. Ayrıca savaşta elde edilen ganimetlerin beşte biri ve gösterişli hediyeler tapınaklara bağışlanır, kahinlere hediye olarak verilirdi.³⁷ Bu tür kıymetli hediyelerin kral ve krallık ailesi, ordu kumandanı gibi ileri gelenler tarafından sunulması akla yatkındır.

³² H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/53.

³³ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/55, 66.

³⁴ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/48.

³⁵ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", I/12.

³⁶ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/14.

³⁷ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", I/12. Tapınaklara yapılan sunular ve bağışlar için bkz. (A.g.e., V/2, CVIII/12, CIX/8)

Cansız kurbanlar arasında meyve³⁸ dışında yiyeceklere dair bilgiye rastlamasak da en azından ekonomik durumu zayıf olanların kümes hayvanları, tahıllar, meyve, sebze sunmaları akla yatkındır. Ayrıca tapınak görevlilerinin geçiminin kurbanlar, adaklar ve bağışlardan karşılanması hazır yiyeceklerin de sunulabileceğini düşündürmektedir.

Bunun dışında Aramazd'la ilgili olduğunu düşündüğümüz bir konu da Agat'angeğos'un yıllık festivalleri Navasard'dan bahsettiği Amanor ve Vanatur diye iki tanrıdır. Bu tanrı diye nitelenen isimleri ve yeni yıl festivalini ayrı başlık altında ele almayı uygun gördük.

Aramazd'a yıllık yeni yıl festivali, hasatla ilgili kutlamalar yapıldığını kaynaklarımızın satır aralarından çıkarabiliyoruz.

Yeni Mahsullerin Müsebbibi Amanor (Anahit) ve Misafirperver Vanatur (Aramazd)

Amanor ve Vanatur'u zikreden tek erken Ermeni kaynağı Agat'angeğos'un eseridir. Agat'angeğos bir defalığına bahsederken ikisine de tanrı demiştir. Bu nedenle ilk bakışta bunların diğerlerinden ayrı iki tanrı ismi olduğu izlenimi oluşmaktadır. Ancak Agat'angeğos, 'tanrılara ait yedi tapınak' dedikten sonra bahsi geçen tapınaklar ve tanrılarından bahsetmiştir. Sonra Vahagn'ın tapınağını sekizinci diye ifade etmiştir. Dolayısıyla o sekiz tanrıdan bahseder. Amanor ve Vanatur'un sekiz tanrıdan başka tanrılar olup olmadığı ise Agat'angeğos'ta açık ve net değildir.

Agat'angeğos, Amanor ve Vanatur'u tanrılar şehri (*Ditsavan, Bagavan*) denen yerde kutlanan Navasard şenlikleriyle ve aziz şehitlerin kutsal kemikleriyle ilişkili olarak vermektedir.

Bu durumda Amanor ve Vanatur birer tanrı ismi mi, yoksa diğer tanrılara verilen birer sıfat mı? Eğer tanrıların sıfatı ise ikisi de aynı tanrının mı, yoksa ayrı tanrılarının mı? Kaynaklarda bu konuda açık bir bilgi yoktur. Eğer isim iseler ayrı tanrılardır. Sıfat iseler, sekiz tanrıdan birisine ait olup isimleşmişlerdir. İsim haline gelmeyi, halkın duyduğunda neden bahsedildiğini anlamalarında bir şüphe uyandırmayacak boyuta gelmesi

³⁸ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", XII/3.

olarak düşünebiliriz. Yani artık halkın dilinde tanrının sıfatı kendisi yerine kullanılmaktadır. Öyle ki Agat'angeğos dahi bunu metinde açık hale getirmeye gerek duymamıştır.

Amanor ve Vanatur'un ne oldukları hakkında değerlendirilebilecek temel hususlar; sekiz tanrı ve özellikleri, Ditsavan (tanrılar şehri) diye isimlendirilen Bagavan ve Aştişat'taki Vahevanyan Tapınağı, üçüncü olarak da Navasard ve aziz şehitleri anma törenine dönüştürülmesidir.

Amanor kelimesi yıl anlamındaki 'am' ve yeni anlamındaki 'nor' kelimelerinin birleşmesiyle 'yeniyıl' anlamına gelmektedir.³⁹ Aynı şekilde Navasard da yeniyıl anlamındadır.⁴⁰ Ayrıca eski Ermeni takviminin ilk ayının ismi Navasard'tır. Her ay otuz gündür. On iki ay sonundaki artan günler de artık ay anlamında yeni bir ay olarak kabul edilmiştir. 5 ya da 6 günlük bir aydır. Navasard ayı ise 11-24 Ağustos günlerinde yıldan yıla değişen bir günde, bu 13 günden birinde başlamaktadır.⁴¹

Navasard şenlikleri ilk ayın ilk günlerinde yeni yılı karşılamak üzere kutlanıyordu. Aynı zamanda bölge iklimine göre tam olarak yeni mahsullerin hasatının yapıldığı bir döneme dek geliyordu. Anlaşılan üzüm hasatının yaklaştığı bir dönemdi. Bu nedenle hala Ermeni Kilisesi'nde 15 Ağustos'ta Meryem Ana yortusunda üzüm kutsaması yapılır ve üzüm perhizi bozulur.⁴²

Bu durumda Agat'angeğos'un tanrı Amanor'u 'yeni mahsullerin müsebbibi' şeklinde tanımlamasının nedeni de anlaşılmaktadır. Yeni yıl tanrısı için kutlamalar yapılması olağandır. Tarım ve toprakla ilişkisi bulunduğundan yeni mahsullerle de ilişkilendirilmiştir.

³⁹ H. Hübschmann, *Armenische Grammatik*, Leipzig: Druck und Verlag von Breitkopf & Hartel, 1897, ss. 416, 479. H'orenatsi, yeni yıl anlamındaki Amanor kelimesinin dönüşümüne ışık tutacak şekilde 'amin noroy' biçiminde kullanılmaktadır. Bkz. (H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/ 66.)

⁴⁰ Hübschmann, a.g.e., s. 202.

⁴¹ Navasard Ayı, 11/24 Ağustos-9/22 Eylül arasında değişen 30 gündür. Bkz. (Gevorg Seraydaryan, *Tomaragitut'yan Dasintats*, S. Ecmiatzin, R'nia, 1972, s. 20.)

⁴² 15 Ağustos 2010'da İstanbul'da Gedikpaşa Ermeni Kilisesi'ndeki kutlamayı gözlemledik.

Hivrinkal ise ‘misafir kabul eden’ anlamına geldiği gibi Vanatur da Vanatrel fiilinden ‘misafirperver’ anlamındadır.⁴³ Tanrılar için, tanrı-insan ilişkisinde düşündüğümüzde kendisine sağlık, koruma gibi dileklerle müracaat edenlere, kendisini ziyarete gelenlere karşı konuksever, misafirperver anlamındadır. Agat’angeğos tanrı Vanatur’u bu şekilde tanımlamıştır.

Navasard şenliklerinin kutlandığı Bagavan’da tapınma zamanı olan günler her iki tanrı ismine ait olarak vurgulanmıştır. Metinde iki ayrı tanrı ismi zikredilmesi bu isimleşmiş sıfatların iki ayrı tanrıya ait olduklarını gösterir. Dolayısıyla Navasard (Yeni Yıl) kutlamasının her iki tanrıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Agat’angeğos’un Bagavan’la ilişkili olarak tanrılardan bahsettiği metnin çevirisi şu şekildedir: *“O (Aziz Grigor), yeni mahsullerin müsebbibi tanrı Amanor,(ve) misafirperver tanrı Vanatur’un (Hivrinkal ditsn Vanatr) eskiden Navasard (Yeni Yıl) şenliklerini kutladıkları aynı yerde bu yararsızlara (tanrılara) ibadet zamanı olan günleri büyük bir festival ilan ettiği şehitlerin anısını kutlama tarihine dönüştürdü. Büyük aziz Yovhanna ve Tanrı’nın aziz şehidi At’anagine’nin anma töreni için toplanmayı, onların bayramlarını aynı şehirde bu günde kutlamalarını”* emretti.⁴⁴

Aziz Grigor Aştişat’ta da benzer bir dönüşümü gerçekleştirir. Zikri geçen azizlerin kemiklerini Vahevanyan tapınağını yıktıktan sonra tapınakların en yükseğine dikmek ister.⁴⁵ Tapınaklar yıkıldıktan sonra azizler için bir sunağın bulunduğu dinlenme şapeli inşa edilir. Agat’angeğos, Aştişat’taki anma günü olan festival için de Sahmi ayının yedisini göstermektedir.⁴⁶ Devamında Aziz Grigor Aştişat’tan ayrılırken başka yerlerde anma törenlerini tesis etmek için azizlerin röliklerinden bir parça yanına alır.⁴⁷ Daha sonra ise Bagavan’da yeni kiliseler inşa edilir ve ardından Navasard şenliklerinin dönüşümü gerçekleştirilir. Her ne kadar

⁴³ Ğazaryan, a.g.e., s. 1173; Karapetyan, a.g.e., ss. 504, 760.

⁴⁴ Agat’angeğos, “Patmut’ivn Hayots”, CXIX/3-4.

⁴⁵ Agat’angeğos, “Patmut’ivn Hayots”, CXIV/4-5.

⁴⁶ Agat’angeğos, “Patmut’ivn Hayots”, CXV/9-14.

⁴⁷ Agat’angeğos, “Patmut’ivn Hayots”, CXV/15.

bu tarihsel süreç dönüştürme faaliyetlerinin sürecine uygun olmasa da farklı tapınaklarda ve şehirlerde farklı uygulamaların olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Navasard şenliklerinin Bagavan'da kutlandığını göstermektedir. Şehitlerin röliklerinin yerleştirilerek onları anma töreni yapılan yerler arasında Aştişat, Bagavan, Vağarşapat şehirleri yanında başka şehirler de yer almaktadır.

P'avstos'un verdiği bilgiler bunları destekler niteliktedir. O da Aştişat'ta kutlanan şehitleri anma gününün Sahmi ayının yedinci günü olduğunu söyler.⁴⁸ Başka bir yerde ise Bagavan'da düzenlenen Navasard şenliklerinin Aziz Grigor ve Trdat tarafından zikri geçen şehitleri anma törenine dönüştürüldüğünü ifade eder. Aynı yerden Bagavan'ın krallık şehirlerinden olduğunu ve Navasard kutlamalarının dönüştürülmüş haliyle kat'oğikos Aziz Nerses (353-373) zamanında da kutlandığını öğrenmekteyiz.⁴⁹ H'orenatsi ise Navasard şenliklerinin ilk defa Ermeni krallarından

156 Vağarş tarafından Bagrevand eyaletindeki sunaklar şehrinde (*Bagnatsn avani*) tesis edildiğini söylemektedir.⁵⁰

Bu durumda Bagrevand eyaletinde (Eleşkirt) Bagavan'da tanrı Amador ve Vanatur'un Navasard ayının ya da yeni yılın ilk gününde kutlanan Navasard şenliği, Aziz Yovhanna (Vaftizci Yahya) ve aziz şehit At'anagine'nin kutsal kemiklerinin yerleştirildiği bu şehirde onları anma törenine dönüştürülmüştür. Ancak diğer tanrılarla ilgili bir dönüştürmenin açık işaretlerine kaynaklarımızda rastlayamıyoruz. Ayrıca Vahevanyan tapınağındaki kutlamaların Sahmi ayında, yani Ekim ortalarında kutlandığı anlaşılmaktadır.

Aziz Grigor'un Kayseri'den getirdiği azizlerin kemikleri, dönüştürmede kullanılan kutsal araçlardır. Hıristiyanlıkta aziz şehitlerin kemikleri

⁴⁸ P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", III/3, 14. Buna göre Aziz Grigor'un oğlu Vrtanes zamanında Taron eyaletinde Aştişat'taki kilisenin olduğu yerde azizlerin, kahramanların, şehitlerin günlerinin kutlandığı büyük bir şehitlik de oluşmuştur. Aştişat'taki şehitliği Korivn de anar, ama Navasard'la ilişkisine değinmez, başka yerde ay olarak bahsetmesine rağmen. Bkz. (Korivn, "Vark' Mesropay Vardapeti", Bnagir A/XXV.)

⁴⁹ P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", IV/15.

⁵⁰ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/ 66.

kıymet verilen objelerdir. Dolayısıyla azizlerin kemiklerinden bir parça da olsa yeni inşa edilen kiliselere, dönüşüm esnasında şehit olanlarla birlikte anıt mezarları ve sunak şeklinde şapelleri inşa edilerek röliklerin manevi gücünden faydalanılmak istenmesi doğaldır. Hem Ermenilerin kemiklerle, anıt mezarlarla ilgili geleneklerine hem de Hıristiyan inançlarıyla bağdaşan geleneklerine uygundur. Anıt mezarlar geleneği bugün de Ermeniler arasında devam eden, ölüleri anma günlerinde ziyaret edilen mekanlardır.

Tapınaklar ve tanrılar ilişkisine baktığımızda bir tapınak, belli bir tanrıya adanmış olsa bile başka tanrıların da orada tapınak ya da sunağının olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla Navasard şenliklerini ve yıllık kutlamaları öncelikli olarak şehirler üzerinden yürütmek yerinde olur. Bu durumda Navasard diye ifade edilen festivalin Bagavan ile ilgili olduğu açıktır. Başka açık olan bir nokta da bu festivalin her iki tanrıya da ait olmasıdır.

Bu durumda Amanor ve Vanatur diye ifade edilen isimleşmiş sıfatların hangi tanrılara ait olduklarını belirlemek üzere tanrılar, tanrıların özellikleri, şehirler, şehirlerin özellikleri hususunda kaynaklarımızın verilerini değerlendirmek yerinde olur.

Vanatur'un bir tanrının sıfatı iken isimleşmiş hale gelmesinin izleri, tanrıların babası Aramazd ismi ve sıfatı olarak kullanılan "*Misafirperver Vanatur*" (*Hivrinkal ditsn Vanatr*) tamlamasında kendisini göstermektedir. II. Makkabiler kitabında Zeus, eski Ermenice Kutsal Kitaplarına Aramazd olarak çevrilirken bu sıfatın 'yabancıların koruyucusu' anlamında kullanılmıştır.⁵¹ Ayrıca H'orenatsi'nin Sasani kralı Ardeşir (I, 226-241)'in Bagavan (Bagrevand' da, Eleşkirt'te) da Ormizd'in ateşini sürekli yanması için

⁵¹ Agat' angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIX, s. 1702, 17n. Kutsal Kitap'ın Yunanca'dan Grabar Ermeniceye çevirisinde, II. Makkabiler 6:2'de Zeus aynı kelimelerle çevrilmiştir. Tam olarak '*hivraser Ormzdakan dits'n vanatri*' şeklindedir. Bkz. (*Astuatzaşunç Matean Hin yev Nor Ktakaranats, Hator Yerkrord*, T'arg: H. Hovhannu Zohrapean, Venedik, 1805, s. 624.) Ayrıca bkz. Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (Çev. : Robert W. Thomson), Harvard University, Cambridge, 1980, II/66, s. 213, 4n.) Yunan tanrısı Zeus'un bir ismi olan Jupiter (İupiter, Zeus pater) Aramazd şeklinde çevrilmiştir. Bkz. (Eusebius, *Church History*, II/6. s. 56 ; Yevsebios Kesaratsi, *Patmut'ion Yekeğetsioy*, II/6, s. 88.)

düzenlediğini söylemesi⁵² orada bir Aramazd tapınağının olduğunu göstermektedir. Bu durumda 'misafirperver' sıfatı Aramazd'a aittir. Ancak isimleşmiştir.

Yeni mahsullerin müsebbibi Amanor ise Aramazd'ı ifade edebileceği kadar Altın Ana Anahit'i de çağrıştırmaktadır. Bu tanımlama yeni mahsuller, yenilenme, verimlilik ve bereket konularının tanrıların sıfatları ile ilişkisini düşündürmektedir. Agat'angeğos, Aramazd'dan *bereketli verimlilik* dilenen⁵³ tanrı diye bahsetmektedir. Bu 'yeni mahsullerin müsebbibi' sıfatının da ona verilebileceğini akla getirmektedir. Ancak bu iki ismin metinde ayrı iki tanrıyı ifade etmesi Aramazd dışında bir tanrı veya tanrıçayı irdelemeyi gerektirmektedir. En uygunu Ana tanrıça Anahit'tir. Çünkü Amanor'un özellikleri daha çok Ana tanrıçayı hatırlatmaktadır. Altın Ana Anahit'in hayat veren (dirilten), topraklara verimlilik veren ve bu şekilde yaratan⁵⁴ sıfatları onunla ilgili olabileceğini göstermektedir.

158
OMÜİFD

Yeni yıl kutlamaları Navasard ayında, Ağustos ortalarında kutlanırdı. Hıristiyanlık döneminde kutlanmaya devam eden Navasard'ın önceleri aziz şehitleri anma günü şeklinde yeni yılda Bagavan'da kutlandığı kaynaklarımızdan anlaşılmaktadır. Ancak şimdilerde Ermeni Kilisesi'nde kutlanan 15 Ağustostaki Meryem Ana'nın göğe Alınış Yortusu (*Ton Verapoh'man Srbuhvo Astvatzatzni*)'na ne zaman dönüştüğü veya birleştirildiğine dair bir bilgi yoktur.⁵⁵ Yeni mahsullerin müsebbibi sıfatının Altın Ana Anahit ile ilgili olması daha belirgindir. Bu durumda Ağustos'taki yeni yıl kutlaması Meryem Ana Yortusuna dönüşmüş olabilir. Yani Tanrıça Anahit'in günü başka bir dişinin, İsa Mesih'in aziz annesi Meryem Ana'nın gününe dönüşmüştür. Dönüşüm aşamalı gerçekleşmiş; önce aziz şehitleri anma günü, daha sonra da Meryem Ana günü olmuştur. Ermeni Kilisesi'nde bu dönüşüm sonra düzenlenmiş ve kutlama Ermeniler arasında her yere yayılmıştır.

⁵² H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/77.

⁵³ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", XII/12.

⁵⁴ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", VI/2.

⁵⁵ 2001 *Kilise Takvimi*, ss. 68, 74.

Sonuç olarak Amanor ve Vanatur, isim haline gelmiş sıfatlardır. Vanatur Aramazd'a ait sıfattır, Amanor ise Anahit'e aittir. Navasard bu iki tanrı adına Bagavan'da Ağustos ortalarında kutlanmaktadır.

Tapınak şehri Bagavan ile ilgili düşündüğümüzde Ermeni krallarının tapınak merkezlerinden olan bu şehrin tanrıların babası Aramazd'ın da tapınak şehri olması Aramazd ile krallık ailesi arasındaki ilişkiye de uygundur. Bu nedenle Aramazd'ın Bagavan'da Navasard şenliklerinin kutlandığını söylemek yerinde olur.

Anahit'in ise Bagavan'da bir tapınağı olduğuna dair bilgi yoktur. Ancak onun başkentlere heykellerinin yerleştirildiğini biliyoruz. Bagavan'a da yerleştirilmesi, hatta bir tapınağı ya da sunağının olması akla uygundur.

II-Altın Ana Anahit

Putperest Ermeni tanrıları arasında, eğer bir panteondan bahsedilecekse, Aramazd'dan hemen sonra Anahit ikinci sırada gelmekteydi. Fakat erken Ermeni ve Yunan kaynaklarında en dikkat çeken, dolayısıyla halk arasında da en çok ilgi gösterilen şüphesiz Anahit idi.

Anahit ismi H'orenatsi'de Yunan mitolojisindeki Artemis ile bir tutulurken, Strabon'da Anaitis şeklinde geçmektedir. Eski İranlıların verimlilik, su ve hayat veren tanrıçası Anahita'nın ismiyle benzerliği dikkat çekicidir.⁵⁶ Bu isim benzerliğini sadece benzerlik olarak değerlendirmek yetersiz olur. Zira, mesela Strabon'un zihninde bu ikisi aynı tanrıçadır. O, Armenialıların partların taptığı her şeye taptıklarını da söylemeden geçemez, Armenia'da yaşayan insanların dinlerinden bahsetmek yerine İranlıları bilmek onları da bilmek anlamına gelir diye değerlendirmiş gibidir.

Erken Ermeni kaynaklarına göre tanrıça Anahit'in sıfatlarının başında onun ana tanrıça olduğunu vurgulayan "Altın-Ana" (=Voskemor)⁵⁷

⁵⁶ Gündüz, a.g.e., s. 31.

⁵⁷ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIV/2.

sıfatı gelir. O, yüce hanım efendi,⁵⁸ Ermenilerin şanı ve kurtarıcısı (*ketsut-siç*=hayat veren, dirilten, özgürlük veren), bütün kralların özellikle Greklerin şerefi, bütün faziletlerin anası, bütün insanlık aleminin başışlayıcısı, yüce ve asil (*metzin ari*) Aramazd'ın evladıdır (*tnund*=doğmuş olan).⁵⁹ O hayat veren (dirilten), topraklara verimlilik veren ve bu şekilde yaratandır.⁶⁰ Esirgeyen ve koruyandır.⁶¹

Anahit'in bu özellikleri ana tanrıça olduğunu göstermektedir. Toprak ve verimlilik, yeniden diriltmek, varlıktan yaratmak onun ana tanrıçalık özelliklerindedir. Anahit hem ana tanrıça hem de Aramazd'dan doğmuş, onun aracılığıyla doğmuştur, evladıdır. Burada Anahit'in cinsiyetine matuf bir evlatlık yüklenmemektedir. Oysa diğer tanrı ve tanrıçanın Aramazd'ın oğlu ve kızı oldukları açıkça belirtilmiştir. Aynı şekilde Ermenicede İsa Mesih de aynı kelime ile nitelenir. Onun doğum yortusu *tnund* diye isimlendirilmiştir. Burada kelimeye yüklenen anlam tanrıdaki cinsiyetin sembolik olduğuna işaret eder. Dolayısıyla Anahit'in Aramazd evladı olması ancak mitolojideki tanrısal, göksel yaratılış dünyasına matuftur. Ancak elimizde mitolojik bir belge bulunmadığından onun göksel doğumunun ve diğer tanrıların doğumuyla ilişkisinin nasıl olduğunu bilemiyoruz.

Altın Ana Anahit iki farklı üçlü tanrılar arasında zikredilmiştir. Bunlardan birincisi "*Yüce gönüllü Aramazd'dan bereketli verimlilik; yüce hanımeffendi Anahit'ten koruyuculuk; cesur Vahagn'dan yiğitlik*" dilerken ikinci sırada yer verilmektedir.⁶²

İkinci olarak Aştışat'taki Vahevanyan tapınağındaki üçlü sunaklar içerisinde yer verilmektedir. Burada onun ismi, Anahit zikredilmemektedir. İlk olarak Vahagn'dan, ikinci olarak "...Altın-Ana, altından doğmuş tanrıça (*Voskemavr Vosketzin dits*), ve sonra bu sunak Tanrıça Altın-Ana'nın altından binası (*Voskehat Voskemavr dits*) diye isimlendirilmiştir ..." şeklinde

⁵⁸ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", V/10, 20.

⁵⁹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", V/10-11.

⁶⁰ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", VI/2.

⁶¹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", XII/2.

⁶² Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", XII/12.

Anahit ve sunağından, üçüncü olarak da Astğik'den ve sunaklarından bahsedilmektedir.⁶³ Anahit'in özelliklerini haiz bir tanrıçaya iki sevgili Vahagn ve Astğik arasında yer verilmesi manidardır. Zira ana tanrıça ile birlikte zikredilmesi bunların göksel doğumdaki ilişkisine matuf olmalı. Böylece sırasıyla cesaret, verimlilik ve aşk tanrıları birlik içerisinde verilmiştir.

Anahit tapınaklarının Ermenilerin yaşadığı bir çok yerde olması akla yatkındır. Onun tapınaklarından birisinin Tokat Zile (Zela)'de olduğunu Strabon'dan öğrenmekteyiz.⁶⁴

Strabon onun ikinci bir tapınağından daha bahsetmektedir. Bu tapınak Akilisen'de (Erez, Erzincan) bulunan ünlü tapınaktır.⁶⁵ Erez'deki tapınağa erken Ermeni kaynaklarında da Anahit'le ilgili olarak ilk sırada yer verilmektedir.⁶⁶ H'orenatsi Yunanistan'dan getirilen Artemis heykeli-nin Erez'e ikinci heykel olarak dikildiğini söylemektedir.⁶⁷ Bu bilgi de Erez'in Anahit kült merkezi olarak önemini göstermektedir.

Aramazd için Ani'nin ön plana çıkması gibi Erez'deki tapınak da Anahit için merkezi konumdadır. Bu bölge Anahityan bölgesi diye ün-lenmiştir.⁶⁸ Kral Trdat Erez'deki Anahit tapınağına kendi sunumlarını yaptıktan sonra Aziz Grigor'dan da takdimeler ister. Sonra Fırat nehrinin kollarından birinin (Gayl nehri, Lycus) yakınında dağ yamacında olan bu tapınağa sunumları biter ve aşağı, nehrin kıyısına iner, karargah kurarlar.⁶⁹ Bu da tapınakların su kenarında ve yüksek yerlere yapıldıklarını göstermektedir.

⁶³ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIV/2.

⁶⁴ Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, Çev.: Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 2000, XII, 3/37.

⁶⁵ Strabo, *The Geography of Strabo*, Literally Translated with Notes The First Six Books by H. C. Hamilton, Esq. The Remainder bu W. Falconer, Vol. II, London, 1903, XI, 14/16.

⁶⁶ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", V/1-3,10-11, 20-23 ; VI/2-3; XII/2 ; CIX/8-11 ; H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/14, 60.

⁶⁷ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/12, 14, 60.

⁶⁸ Mardiros H. Ananikian, "Armenian Mythology", in *The Mythology of All Races, Volume VII, Armenian African*, Archaeological Institute of America, Boston, 1925, s. 26.

⁶⁹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", V/1.

Başka bir yerde Ermeni krallarının tapınma mahalli olduğu vurgulanan Erez'deki Anahit tapınağında onun sıfatına uygun bir ifadeyle altın putunun olduğu zikredilmektedir. Kralların değer verdiği bu tapınak krallık sunularının yapılmasından dolayı altın ve gümüşle dolu zengin bir tapınaktır.⁷⁰ Anahit heykellerinin sadece altından yapılmadığını biliyoruz. Odun, taş, altın, gümüş ve bronz gibi malzemelerden insan eliyle yapıldıkları ve insana benzediği, ağızları, gözleri, elleri ve ayakları olduğu Aziz Grigor'un sözleriyle Agat'angeğos tarafından aktarılmaktadır.⁷¹

Üçüncü bir tapınağı yukarıda zikri geçen Aştişat (Taron, Muş)'taki tanrı Altın Ana'nın Altından Binası (*Voskehat Voskemavr dits*) diye isimlendirilen sunağının bulunduğu tapınaktır.

Erken dönem kaynaklarda bahsedilen diğer bir Anahit tapınağı Artaşat'taydı. H'orenatsi Kral Artaşes (II)'in Lydia kralına karşı savaşından dönerken Asya'dan getirdiği bronzdan yapılmış ve altın kaplanmış heykeller arasında Anahit (Artemis) heykeli de vardır.⁷² Bu önce diğer heykellerle birlikte Armavir (Erivan'ın Güney doğusunda)'e yerleştirilir. Daha sonra Armavir'den Bagaran'a (Ahuryan kolunun sağında), oradan da Artaşat'a taşınır.⁷³ Agat'angeğos'tan bu tapınağın Artaşat'ta Yereza-moyn denen yerde olduğunu öğrenmekteyiz. Bu tapınak ağaçtan yapılmış, ama görkemli bir tapınaktır. Aziz Grigor ve adamları tapınakları yıkarken burayı yakmışlardır.⁷⁴

Şüphesiz Hıristiyanlık dönemine ait erken Ermeni kaynaklarında zikredilmeyen başka Anahit tapınakları ve sunakları da vardı. P'avstos Buzantsi, Nahat'ın tahtı (*at'or Nahatay*) ismi verilen bir dağdan bahsetmektedir. Bu dağın Anahit kültüne işaret etmesi pek muhtemeldir.⁷⁵ Dağların tanrıların meskeni olduğu bilinen bir husustur. Bu dağın taht, yani

⁷⁰ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", VI/1-3, CIX/8.

⁷¹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", V/20-23, VI/12-3, 16, XIII/8-10, XXI/21, XXII/18,

⁷² H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", I/31, II/8, 12.

⁷³ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/12, 40, 49, 77.

⁷⁴ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CVIII/3-7.

⁷⁵ P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003, V/25.

makam, ikametgah olarak zikredilmesi o dağın bölge halkının zihninde Anahit'le bütünleştiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu dağda bir Anahit tapınağının bulunması akla uygundur.

Erken Ermeni kaynaklarında tapınaklara ait kültleri anlatmak hedeflenmediği için onlardan açık bir şekilde bahsedilmemektedir. Bunun temel nedeni bu kaynakların Hıristiyan yazarlarınca kötü ruhların ve şeytanın işleri, sapkınlık olarak görülerek tanrılar, tapınakları ve tapınma biçimleri hakkında bilgi vermeyi ona ortak olma gibi düşünülmesidir. Ama yine de az da olsa yer verilmektedir. Bu bilgileri tapınma konusunda bütün tanrılarla ilgilendiren genel veriler ve hangi tanrıyla ilgili olduğu belli olan açık bilgiler şeklinde iki kısma ayırabiliriz.

Bütün tanrılarla ilgili olabilecek genel bilgiler arasında kurban, adak, canlı sunular olarak hayvanlar, cansız sunular olarak ise meyve ve bitkiler takdim edildiğinden, tapınaklara yapılan bağışlardan bahsettik. Şüphesiz krallık ibadet merkezi olan Anahit tapınakları da bu tür törenlere sahne olmaktadır. Kral Trdat, Erez'deki tapınağa Agat'angeğos'un yakışık almayan fiil diye nitelediği kurban (*zoh*)⁷⁶ sunularını gerçekleştirir. Bu sunuların zengin krallık kurbanları olan hayvan sunuları olması akla yatkındır. Zaten bu sununun ardından nehrin kenarına karargah kurulur. Burada sunuların yenmesinin olağan olduğunu H'orenatsi'nin kralın kurban sunularının, hatta domuz sunusunun yenmesinden bahsetmesinden çıkarabiliriz.⁷⁷

Hangi tanrıyla ilgili olduğu belli olan açık bilgiler arasında en fazlası Anahit ile ilgili olanlardır. Bahsi geçen Erez'deki Kral Trdat'ın sunumu sonrasında Aziz Grigor'dan Anahit heykeline taç ve kalın ağaç dallarından sunularla onu yüceltmesi istenir.⁷⁸ Bu da gösteriyor ki Anahit'e cansız kurban sunuları yapılmakta ve heykeli süslenmekteydi.

⁷⁶ Ğazaryan, a.g.e., s. 444 ; Karapetyan, a.g.e., s. 309. Tapınaklar, tapınma biçimleri ve tapınak görevlileri hakkında ayrıntılı bilgileri "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Putperest Ermenilerde Tapınak ve Tapınma" isimli henüz yayınlanmamış bir makale tarafından hazırlanmıştır.

⁷⁷ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/14.

⁷⁸ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", V/2.

Altın Ana Anahit'e altın ve gümüş sunularının, tapınağına bağışlarının çok olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni her şeyden önce kendisinin altın ile vasıflandırılması, altın putunun sunağına yerleştirildiği krallık tapınma mahalli olmasıdır. Artaşat'taki tapınağı Aziz Grigor tarafından yakılıp yıkıldıktan sonra zengin bağışları ve arazileri kiliseye vakfedilmiştir.⁷⁹

Anahit tapınımı içerisinde onun esenlik verici, koruyucu, hayat veren sıfatlarına uygun, onlara paralel bir kurban sunumunu H'orenatsi aktarmıştır. Buna göre bir hanedan lideri hastalanan kral Ardeşes için iyileşme ve uzun bir yaşam istemek üzere Erez'deki Anahit tapınağına dilekler göndermiştir.⁸⁰

"Yeni mahsullerin müsebbibi tanrı Amanor"⁸¹ sıfatının Anahit'e ait olmasının diğer tanrılara göre daha muhtemel olduğunu ifade etmiştik. Dolayısıyla Bagavan'da bir tapınağının olduğunu ve burada yeni mahsullerin, yeni yılın kutlandığı Navasard şenliklerinin onunla da ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Buradan onun adına yıllık kutlamaların da yapıldığı anlaşılmaktadır.

III-Aramazd'ın Oğlu Mihr

Erken Ermeni kaynaklarında Putperest Ermeni tanrılarında Mihr ile alakalı veriler çok değildir. Onun ismi Agat'angeğos'ta bir defa zikredilmektedir. Bu da Mihr tapınağı (*mrhakan mehean*)⁸² tamlaması ile geçmektedir.

Tanrı Mihr'in ismi kaynaklarda İran tanrısı Mithra* için de 'Mihr' biçiminde kullanılmaktadır. H'orenatsi, İran kralı Şapuh'un Ermeni Kralı-

⁷⁹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CIX/8-13.

⁸⁰ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/60.

⁸¹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIX/3-4.

⁸² Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CX/7. Agat'angeğos'un eserinin farklı nüshalarında *Mrhakan* şeklindeki ona aitlik bildiren kelime *Mrhakan*, *Mehrekan* ve *Srhakan* biçimlerinde geçmektedir. Bkz. (A.g.e., s. 1682, 2n.)

* Mithra (Mitra): Eski İran'ın dostluk ve güneş tanrısıdır. Yüce tanrı ile insan arasındaki aracı varlık olarak da kabul edilmiştir. O güneş kaynaklıydı ve güneşin özellikleri olan güc, hakikat ve bilgiye sahip tanrı olarak görülürdü. Mitra ile güneş yanyanıydı, arka-

na, Tiran'a mektubunda büyük tanrı Mihr'e (*Mihr metz Astuat*) güvendiğini belirtirken bu şekilde kullanır.⁸³ Bununla birlikte o, Ermeni tanrısı Mihr'i Yunan tanrısı Hephaistos'un ismiyle zikretmiştir.⁸⁴

Kaynaklarımız onun sıfatları ve özellikleri hakkında bir şey söylemezler. Ancak eski İran tanrısı Mithra'nın güneşle ilişkisinden dolayı Mihr'in de aynı özellikleri taşıdığı düşünülmüştür. Tanrı Mihr'in güneşle ilişkisine dair ipuçları en erken Ksenophon'un Armenia'da karşılaştığı insanların güneş tanrısı için kurban edilen at yetiştirdiklerinden bahsetmesidir.⁸⁵ Bu atları büyük kral için vergi olarak yetiştirdiklerinden İran kralı ve İranlıların tapınımıyla ilgili olsa da bu bilgi Armenia halkının da bir şekilde güneş kültürüne karıştıklarını göstermektedir.

Ermenicede güneş (areg, aregak, arev) anlamında Mihr kelimesi de kullanılmıştır.⁸⁶ Ayrıca erken Ermeni kaynaklarında tanrı Mihr'in ismini çağrıştıran birçok Ermeni şahıs isimleri (Mihran, Mihrdat, Mihrnerseh, Mihrşapuh, Mehrujan vb.) bulunmaktadır.

XV. Yüzyılda dahi izlerine rastlanan Arevordiler (Güneş oğulları) erken dönem Ermeni dini hareketlerindedir. Arevordilerin putperestlik dönemine dayandığı düşünülmüştür.⁸⁷

daş tanrı idiler. Onun kutsal hayvanı boğaydı. Boğayı bir mağarada kurban ettiğine ve onun kanı ve döllerıyla yeryüzünü bereketlendirdiğine inanılırdı. Bkz. (Gündüz, a.g.e., s. 265.)

⁸³ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", III/17.

⁸⁴ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/12, 14.

⁸⁵ Ksenophon, *Anabasis*, Çev.:Hayrullah Örs, İstanbul: Maarif Matb., 1944, IV, v, 35.

⁸⁶ Karapetyan, a.g.e., ss. 128, 572. Arek ismi eski Ermeni takviminin sekizinci ayına isim olmuştur. Bkz. (Seraydaryan, a.g.e., s. 21.) Ancak yararlandığımız erken Ermeni kaynaklarından putperest Ermeniler ve İranlıların dinlerinden bahsedilen yerlerde güneş tapınımına ilişkin ifadelerde *areg*, *aregak* ve *arev* kelimeleri kullanılmıştır. Ayrıca bkz.(Ġazaryan, a.g.e., s. 207-8.) Ermeni takviminde Areg isimli sekizinci ayın tanrı Mihr'le alakalı görülmüştür. Ayrıca her ayın ilk günü güneşe (Areg, Aregak), sekizinci günü ise tanrı Mihr'e tahsis edilmiştir. (Sarkis Seropyan, *Ermeni Tanrıları Konuşuyor Cangülüm Anahit ve Kazben*, İstanbul: Belge Yay., 2003, ss. 109-110.)

⁸⁷ *The Key of Truth a Manuel of The Paulician Church of Armenia*, Ermenice Metinleri Örnek Dokümanlar ve Girişle Birlikte Çeviren: Fred. C. Conybeare, Oxford: The Clarendon Press, 1898, Appendix III, s. 148, Appendix V, ss. 157-158.

Bu nedenlerle tanrı Mihr ateş ve güneş tanrısı diye vasıflandırılmıştır. Buradan hareketle Ermeniler arasında günümüze kadar devam eden, ateş yakılarak etrafında dönüldüğü, yeni çiftlerin üzerinden atladığı vakit çocuklarının hurilere (ateş çocuklarına) benzeyeceği, böylece kötülüklerden arınılacağına inanılan on dört şubat kutlamaları (Terıntas; kilisede *Rabb'in sunuluşu, Tear'nındar'ac*) ile de ilişkilendirilmiştir.⁸⁸

Bütün bu ilişkilendirmeler Mihr'in ateş ve güneş kültü ile alakalı bir tanrı olduğuna işaret eder.

Tanrıların babası Aramazd'ın oğlu Tanrı Mihr'in tapınaklarına ilişkin erken Ermeni kaynaklarında yine tek bilgi vardır. Agat'angeğos'a göre onun tapınağı Dercan (Tercan) eyaletinde Bagayarıc' (Bagarıç, Pekeric) diye isimlendirilen köydedir. H'orenatsi bunu desteklemektedir. Ona göre kral Ardaşes (II)'in Yunanistan'dan getirdiği ve ölümü sonrasında Ani (Kemah) kalesine götürülen heykeller arasında Hephastos'unki, yani Mihr'inki de vardır.⁸⁹ Sonra Kral Tigran tapınaklarla ilgili yaptığı düzenlemede Hephastos heykelini Bagayar ic''te diker.⁹⁰

Bagayarıc' Tapınağı dışında başka bir Mihr tapınağı veya sunağın-
dan kaynaklarımızda bahsedilmemektedir. Ancak H'orenatsi Yunanistan'dan getirilen heykellerden bahsederken 'diğer heykeller' diye isimlerini zikretmeden verdikleri arasında onunkinin de olması akla yatkındır. Kaynaklarımızın 'atalarının tapındığı' şeklinde bahsetmeleri de bunu desteklemektedir. Bu heykeller krallık başkentleri dediğimiz bölgede önce Armavir (Erivan'ın Güney doğusunda)'e yerleştirilir. Daha sonra Armavir'den Bagaran'a, oradan da Artaşat'a taşınır.⁹¹

Günümüzde ayakta olan ve yontma taşlardan yapılmış olan Gar'ni tapınağının güneş tanrısına, Mihr'e adanmış olduğu düşünülmektedir. Gar'ni tapınağının M.S. I. Yüzyılda Trdat tarafından yapıldığı ileri sü-

⁸⁸ N. Tağavaryan, a.g.e., ss. 71-73; Ayrıca bkz. Seropyan, a.g.e., ss. 43-44; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yay., 1976, s. 118.

⁸⁹ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/12.

⁹⁰ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/14.

⁹¹ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/8, 12, 40, 49, 77.

rülmektedir.⁹² Kaynaklarımızdan H'orenatsi, tapınaktan bahsetmez, ancak Gar'ni Kalesinin Trdat tarafından taş ve demir ile inşa edildiğini söyler.⁹³

Mihr tapınaklarında tapınım şekillerinin nasıl olduğuna dair erken Ermeni kaynaklarımız bazı ipuçları verir. Ancak bunlar genel bilgilerdir. Agat'angeğos, Bagayaric Tapınağında başka tesislerin olduğunu ve bunların yıkıldığını, hazinelerinin yağmalanıp fakirlere dağıtıldığını ve kiliseye vakfedildiğini söylemektedir.⁹⁴ Bunlardan hareketle kurban ve bağışlardan birikmiş zengin bir hazinesi, vakıf arazisi olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca tesislerden bahsedilmesi geniş ve kapsamlı bir tapınak yapıldığını gösterir.

IV- Aramazd'ın Kızı Nane

Tanrıça Nane hakkında erken Ermeni kaynakları çok fazla bilgi vermezler. Onun ismi Agat'angeğos'ta Nane şeklindedir. H'orenatsi ise onu Yunan tanrıçalarından Athena ile eşleştirmektedir.

167

OMÜİFD

Nane'nin sıfatlarından bahsedilmemekle beraber tanrıların babası Aramazd'ın kızı olduğu belirtilmiştir.⁹⁵ Aramazd, Anahit, Mihr üçlüsüne ait verilerin uyandırdığı tanrılar panteonunda göksel doğumların Anahit'in doğumu sonrasındaki nesilden olmalı. Tanrı Mihr ile birlikte karşıt cinsi oluşturması muhtemeldir.

Sıfatı ve özellikleri hakkında erken Ermeni kaynaklarında hemen hiçbir bilgi yoktur. O çoğunlukla Mezopotamya tanrıları ile, Sümer, Akkad ve Babil ilaheleri ile ilişkilendirilmiştir.⁹⁶ Savaşçıların ve bakirelerin

⁹² B. Ar'ak'elyan-A. Sahinyan, "Gar'ni", *Haykakan Sovetakan Hanrağitaran*, Hator 2, Yerevan: 1976, ss. 689-691.

⁹³ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/90. P'avstos Buzand Gar'ni kalesinin başkent olduğunu söyler. Bkz. (P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", III/8.)

⁹⁴ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CX/6-9.

⁹⁵ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CIX/12-13.

⁹⁶ Ananikian, "Armenian Mythology", s. 38. Sümer-Akkad kökenli olduğu ileri sürülen Nane'nin Hint-İskit sikkelerindeki Nana'nin çifti olduğu da söylenir. Bkz. (Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev.: Sosi Dolanoğlu, İstanbul. Aras, 2005, s. 116.) Ayrıca Nane'nin İran asıllı olmadığını belirtenler de vardır. Bkz. (Arthur Christensen, *L'İran Sous les Sassanides*, Copenhague: Ejnar Munksgaard, 1944, s. 157.)

koruyucusu olduğunu söyleyenler olduğu gibi zeka ve sağlıklı düşünce tanrısı diyenler de vardır.⁹⁷

Aramazd'ın kızı Nane'nin tapınağı Erez'deki Fırat'ın kollarından Gayl nehrinin yukarısında dağın yamacında bulunan Anahit tapınağının karşısında, nehrin diğer tarafında idi. Çünkü Aziz Grigor tapınakları yıkarken önce Erez Anahit tapınağını yıkar ve nehirden karşıya geçerek Til kasabasındaki Nane tapınağını yıkmaya giderler.⁹⁸ Onun tapınağı yıkıldıktan sonra ise Bagayarıc' Mihr tapınağını (Tercan'da) yıkmaya giderler. Sırasıyla Tordan Barşamin, Ani Aramazd, Erez Anahit, Til Nane, Bagayarıc Mihr tapınaklarını yıktıkları düşünülürse batıdan doğuya doğru bir yürüyüşle yıkım işi yapılmaktadır.⁹⁹ Dolayısıyla Anahityan denen bölgededir onun tapınağı.

H'orenatsi ise bu Til Nane tapınağını destekleyen bilgiler vermektedir. Ardeşes'in Yunanistan'dan getirdiğini söylediği heykeller arasında Nane ile ilişkilendirilen Athena'nın heykeli de vardır. Bu heykeller önce Ani (Kemah) kalesine yerleştirilir. Kral Tigran (II) Ardeşes'in ölümünden sonra kral olunca ilk iş olarak tapınaklar inşa etmek ister. Ancak Yunanistan'dan getirdiği kahinler, ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirilmelerini istediklerinden H'orenatsi'nin dediğine göre kehanetlerle tanrıların çok yere yerleşmek istediklerini belirtirler. Bunun üzerine tanrılara ait heykeller farklı yerlere yerleştirilir. Tigran, Athena heykelini Til'e yerleştirir.¹⁰⁰

Agat'angeğos'tan tanrıça Nane'nin Til tapınağı ile Erez Anahit tapınağının hazinelerinin birleştirilerek topraklarıyla birlikte kilisenin hiz-

⁹⁷ Kevork Aslan, *Etudes Historiques sur le Peuple Armenien*, Yeni baskısını yayınlayan: Frederic Macler, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1928, s. 171; Grousset, a.g.e., s. 116; Seropyan, a.g.e., s. 106.

⁹⁸ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CIX/8-12

⁹⁹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CIX/1-13-CX/1-8.

¹⁰⁰ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/14. H'orenatsi, Yunan tanrıçası Athena ile ilgili Julian'ın Ermeni Tiranına (kralına) mektubunda tehdit ifadeleri arasında gücünü tanrılardan aldığını belirtirken zaferi verenin tanrı Athena olduğunu söyler. Bkz. (H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", III/15.)

metkarlarına vakfedildiğini öğreniyoruz.¹⁰¹ Ona tapınma biçimleri hakkında bu bilgiler kurban ve bağışların olduğunu göstermektedir.

V-Aramazd'ın Divan'ı Tir

Aramazd'ın katibi, yazıcısı, yani Divan'ı tanrı Tir (Dir)'in ismi Agat'angeğos'a göre bu şekildedir. H'orenatsi ise Helen etkisini gösteren tanrıları isimlendirme usulünde onu Apollon ile ilişkilendirmiştir.

Tanrı Tir (Dir)'in ismi birçok biçimde insan ve yer isimlerinde kullanılmıştır. Tribaz, Trdat, Tiran, Tirots, Tiratur, Tirit' gibi şahıs ve Tirakatur, Titar'ıç gibi yer isimlerinde onun izine rastlanmaktadır.¹⁰² Ayrıca Ermeni takviminin dördüncü ayı Tre (Dre) diye isimlendirilmiştir.¹⁰³

Erken Ermeni kaynaklarında Tanrı Tir'in sıfatları ve özelliklerine dair onun hakkında en azından ipuçları yakalanabilecek bilgiler verilmiştir. Onun en belirgin özelliği Agat'angeğos'un tanımladığı Aramazd'ın Kalem'i (*Divan grçi Ormizdi*) olmasıdır. Aynı yerde bu özelliğini açıklayıcı tanımlamalar da yapmıştır. Tir'in "*rüyaların yorumcusu, pagan ilminin yazıcısı (dpri gitut'ean k'rmats)*" olduğu söylenmiştir. Tapınağı ise "*ilmi eğitim tapınağı*" şeklinde tanımlanmıştır.¹⁰⁴

Bu tanımlamalardan pagan ilminden ve rüyaların yorumlanmasından kastedilenin kehanetlerle, yıldız ilmi ve fallarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Tanrıların babası Aramazd'ın yazıcısı olması ise Aramazd'ın panteondaki konumunu belirginleştirirken tanrı Tir'in yeryüzündeki tanrısal faaliyetlerde etkili bir tanrı olduğunu da göstermektedir. Tanrısal yazıcılığı yazgı ve kaderle, insanın geleceği ile alakalı olması akla yatkındır. Bunu destekleyen, Ermeni halk inançları arasında varlığını sürdüren bir ifade biçimi onun bu en belirgin özelliğini anlatır. Ermeniler arasında beddua niteliğinde "*groği tani kez*", yani yazgıcı götürsün seni denir. Bu

¹⁰¹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CIX/8-12

¹⁰² Tağavaryan, a.g.e., s. 75.

¹⁰³ Seraydaryan, a.g.e., s. 20 ; Seropyan, a.g.e., s. 109.

¹⁰⁴ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CVIII/5.

sözün anlamı şeytan götürsün seni şeklinde de olabilir.¹⁰⁵ Geleceğe dönük bir anlam içeren bu sözün de gösterdiği gibi Tanrı Tir'in yazgı, yani kader üzerinde etkin bir tanrı olduğu anlaşılmaktadır.

Eski İran'da zaman tanrısı Zurvan'ın* isminin anlamının baht (*bah't*) olduğunu Aziz Sahak'ın öğrencilerinden Yeznik Koğbatsi'den öğreniyoruz. Onun yazgıcılık özelliği anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Ayrıca Zurvan'ın ismi Drva şeklinde söylendiği de olmuştur.¹⁰⁷ Tanrı Tir (Dir) bu özellikleriyle Zurvan'ı çağrıştırmaktadır. Ancak Zurvanla ilgili oldukça geç bir döneme ait kaynaklarımız Zurvan'ın dönüşümüne dair belirgin izler taşımamaktadır.

Aramazd'ın Divan'ı Tir'in tapınağı Aras Nehrinin kenarındaki başkent Artasat'a yakın Yerezamoy'n denenen yerdeydi.¹⁰⁸ Ardaşes (II)'in Lydia kralına karşı savaşından dönerken Asya'dan getirdiği bronzdan yapılmış ve altın kaplanmış heykeller arasında onunki de vardır. Vahuni ailesinden başkahnlar (k'rmamet) bu heykeli Artemis'ininkiyle birlikte Armavir'e yerleştirirler.¹⁰⁹ Artasat şehri kurulduktan sonra Bagaran'dan transfer edilen heykeller arasında bu Apollon heykeli de zikredilir. Apollon heykeli şehrin dışında yolun kenarına yerleştirilir.¹¹⁰

¹⁰⁵ Arsen Ceyhan, *Küçük Asyada Hint Avrupa Gezintileri*, İstanbul: Belge Yay., 2005, s.49, 50, 43n.

* Zurvan: Eski İran dininde Ohrmazd ve Ahriman öncesi var olduğuna inanılan ebedi zaman; zaman tanrısı. Zurvan en yüksek uluhiyete sahiptir. Zurvanizme göre Ohrmazd ve Ahriman yüce tanrı Zurvan'ın çocuklarıdır. Yani o erdişidir, ilk müsebbibtir. (Bkz. Gündüz, a.g.e., s. 406.) Onunla ilgili özelliklerin temel kaynaklarından biri Yeznik Koğbatsi'dir. Buna göre Zurvan bir oğul için bin yıl kurban sunar. Sonra zihninden geçen bir şüphe kişileşerek Ahriman'ı doğurur. Dünyanın kontrolü ona verilir. Diğer tarafta Zurvan'ın kurban sunumlarıyla Ohrmazd doğar. Ahriman ile Ohrmazd arasındaki savaş başlar. Bkz. (Yeznik Koğbatsi, "Yeğtz Ağandoy", II/1-6.)

¹⁰⁶ Yeznik Koğbatsi, "Yeğtz Ağandoy", II/1. Ayrıca bkz. (Mircae Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 2 Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*, Çev.: Ali Berktaş, İstanbul: Kabalıcı Yay., 2003, ss. 358-361.)

¹⁰⁷ Jozef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, Çev.: M. Ali İnci, İstanbul: Telos Yay., 2003, s. 156.

¹⁰⁸ Agat' angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CVIII/5.

¹⁰⁹ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/12.

¹¹⁰ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/49.

Tanrı Tir'in tapınağı krallık başkentlerinin bulunduğu bölgede olduğuna göre muhtemelen kralların danışmanlığını yapan putperest kahinlerin ikametgahıydı. H'orenatsi'nin eserinin bir nüshasında bir Mecusi kahin rüyaları yorumlar. Aynı unvan (*yerazahān*) tanrı Tir'e de verilerek onun rüyaların yorumcusu olduğu belirtilir.¹¹¹ Dolayısıyla Tanrı Tir'le ilgili tapınım biçimlerinin daha çok kehanetler, rüya yorumları, geleceği okuma, falcılık gibi konularda olduğu anlaşılmaktadır.

VI- Ejdarha Terbiyecisi Vahagn

Vahagn erken Ermeni kaynaklarında en detaylı bilgilerin verildiği tanrıların başında gelir. Agat' angeğos onun ismini bu şekilde verirken ejderha terbiyecisi (*vişapakağ*) sıfatını da ekler.¹¹² İsmi, hem P'avstos Buzand hem de H'orenatsi tarafından Yunan tanrısı Herakles (Herkül) ile aynileştirilmiştir.¹¹³

Herakles ile aynileştirilmesine yol açan temel özelliği cesaret ve kahramanlık simgesi olmasındandır. Ejderha terbiyecisi Vahagn cesaret veren, cesaret dilenen tanrıdır. Kral Trdat halkından tanrılara daha saygılı olunmasını istediği fermanında sözlerine tanrılardan dileklerle başlarken teslis içerisinde Vahagn'dan cesaret dileğinde bulunur.¹¹⁴

H'orenatsi, Vahagn'ın tarihsel kişiliği hakkında birisinden aktardığını söylediği bilgiler verir. Buna göre Vahagn kral Tigran'ın çocuklarından üçüncüsüdür. O, babası büyük Tigran'ın ejderha anlamına gelen Ajdahak'ı öldürüp Vişapazunları (ejderleri) tutsak ettiği gibi ejderhaları yenip onları tutsak etmiştir.

İnsanlar savaş esnasında Vahagn'ın Herakles'in kahramanlıklarına benzer kahramanlıkları anlatan şarkılar söylerler. H'orenatsi burada, Ermeni tanrılarına dair yazılı metinlere geçmiş yegane miti, "Vahagn'ın doğuşu" mitini kaydeder:¹¹⁵

¹¹¹ Khorenats'i, *History of the Armenians*, Introduction, s. 43.

¹¹² Agat' angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIV/2.

¹¹³ P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", III/14; H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/12,14.

¹¹⁴ Agat' angeğos, "Patmut'ivn Hayots", XII/2.

¹¹⁵ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", I/31.

Acı çekiyordu gök, acı çekiyordu yer
 Acı çekiyordu erguvanî deniz
 Ve denizde kızıl kamışçık.
 Kamuşın içinden duman yükseliyordu,
 Kamuşın içinden alev yükseliyordu
 Ve alevden fırladı kumral çocukçuk
 Saçları ateş, sakalı alevden
 Ve gözleri güneş

H'orenatsi'nin söylediğine göre ona bu bilgileri anlatan "*Fakat onu tanrılaştırdılar, Gürcistan'da heykelini diktiler ve ona kurbanlar sundular.*" demiştir.¹¹⁶ Bu veriler Vahagn'ın, savaş, yiğitlik, cesaret ve kahramanlık tanrısı özellikleri yüklenmiş bir ata olduğuna işaret etmektedir.

Yukarıdaki efsanenin de ışığında Vahagn'ı ateş ve güneşin, yani ışığın temsil ettiğini düşünebiliriz. Bu efsanede onun doğumu gün doğumuna benzetilmiştir. H'orenatsi ise kahramanlık simgesine dikkat çekmiştir.

172

OMÜİFD

Vahagn'ın kökenleri uzak geçmişte beraber olan Hint ateş tanrısı Agni ve İran savaş tanrısı Verethraghna ile benzerliğine dikkat çekilmiştir. Vahagn'ın klasik metinlerde açığa çıkan özellikleri, bahsi geçen tanrıların özellikleri ile paralellik arzederken hem savaş hem de güneş tanrısı olduğu izlenimini vermektedir. Klasik Ermeni yazarlarında güneşin doğuşuna benzetilen efsanenin anlatıldığı bölümde bile kahramanlığı, hatta tanrılaştırılmış kahraman atayı vurguladığı görülmektedir. Sıfatlarında da savaş, cesaret, yiğitlik gibi özelliklerin ortaya konması Avestik Verethraghna'yı, dolayısıyla eski İran kökenli olduğunu düşündürmektedir.¹¹⁷

Erken Ermeni kaynaklarında Putperest Ermeni tanrıları içerisinde iki teslise rastlanmaktadır. Her ikisinde de Vahagn'a yer verilmektedir. Birincisi kral Trdat'ın fermanında Aramazd'dan bereket, Anahit'ten koruma ve Vahagn'dan cesaret dileğinde bulunduğu yerdir.¹¹⁸ İkincisi ise

¹¹⁶ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", I/31. II/8 II/12. Ayrıca bkz. Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev. : Sarkis Seropyan, İstanbul: Aras Yay. , 2000, ss. 57-59.

¹¹⁷ Ananikian, "Armenian Mythology", ss. 43-5.

¹¹⁸ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", XII/2.

tapınağı ile alakalı olarak Altın Ana (Anahit) ve Vahagn'ın eşi (*Seneak Vahagni*) diye bilinen Astğik arasında birinci tanrıdır.

Kahramanlık, savaş, cesaret, yiğitlik tanrısı olması tanrılar arasında ilk üçe girmesine neden olmuştur. Ayrıca kahraman ve yiğit, ejderha terbiyecisi Vahagn üremenin, bereketin eril boyutunu da göstermektedir ve sevgilisi aşk tanrıçası Astğik'tir. Tapınakları da yan yanadır.

Tanrı Vahagn'ın tapınağı Taron (Muş) eyaletinde Aştişat denen yerdedi. Bu tapınak Vahevanyan diye anılıyordu. Bu nedenle bölge de aynı isimle meşhur oldu. Vahevanyan tapınağı Hıristiyanlığa geçiş sürecinde, yani III. Yüzyılın son on yılları ve V. Yüzyılın yarısına kadar önemini korudu. Hıristiyanlıkla ilgili yeni bir anlam kazanarak önemini devam ettirdi. Aziz Grigor'un faaliyetleri içerisinde ilk kilisenin burada inşa edilmesi, tapınakların yıkılıp azizler için anıtmezarlar inşa edilmesi, devamında ruhani liderlerin ikametgahı olması bölgenin dini önemini devam ettirdiğini göstermektedir.¹¹⁹

Agat'angeğos'a göre Vahevanyan Tapınağı Fırat nehri kenarındaki Büyük Toros silsilesini ortadan gören K'arke (K'arkeay) Dağı'nın zirvesindeydi.¹²⁰ P'avstos ise orayı karşısındaki dağdan tanımlar. Buna göre çoğunlukla C'ul diye çağırılan dağın karşısındadır. Aşağıda Aziz Grigor'un içinde bir grup askeri vaftiz ettiği çay akar. Dişbudak ağaçlarıyla

¹¹⁹ Vahevanyan bölgesi denen Aştişat'ın Hıristiyanlık dönemindeki konumu ile ilgili tartışma için bkz. (Seyfeli, , *Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri*, ss. ss. 44-46, 76-86.

¹²⁰ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIV/1-3. Zenob Glak, Taron (Muş)'da Aştişat yakınlarında İnnaknyan denen yerde Gisane ve erkek kardeşi Demetr'in bölge halkının kutsal saydıkları heykellerinin olduğunu söylemektedir. Bunların Aziz Grigor tarafından yıkılarak yerine Karapet Hovhannu ve Atanagine'nin röliklerinin taşındığını eklemektedir. Ayrıca Gisane'nin uzun saçları vardır. Bölgede Gisane isminde bir kasaba vardır. Bkz. (Zenob Glak Asori, *Patmut'ivn Taronots*, Venetik, Tparani Srboyn Çazaru, 1832, ss. 8, 15, 25, 27, 30, 32-36, 41-42.) Bu iki kardeş tanrının Hindistan'dan gelerek buraya yerleşen iki prensin tanrılaştırılmış halleri olduğu bilgisi verilmektedir. Ayrıca Gisane isminin kuyruk, saç anlamındaki *ges*'den türediği söylenmiştir. Bu ismin hem tanrıçanın hem de tapınak görevlilerinin uzun saçlarından kaynaklandığı üzerinde durulmaktadır. Bkz. ("Gisane", *Haykakan Sovetakan Hanrağitaran*, Hator 3, Yerevan: 1977, s.74. ; Seropyan, a.g.e., s. 105.)

çevrili vadide bir de çeşme vardır. Görkemli tapınağın bir bölümünde, aşağı tarafında heykelin bulunduğu yer vardır.¹²¹

Aştışat veya Yaştışat diye isimlendirilen bu şehrin ismi de muhtemelen bu tapınaktan geliyordu. Agat' angeğos bu tapınağı "*Büyük Ermenistan kralları için bir kurban yeri (yaştits teğik')*" diye tanımlarken kurban anlamındaki *yaşt* kelimesini kullanmaktadır.¹²²

Vahevanyan tapınağını Agat' angeğos, *Vişapakağ* (ejderha terbiyecisi-ejder kesilmiş) diye ünlenmiş Vahagn'a tahsis edilmiş sekizinci ünlü tapınak (*paştavn*), Büyük Ermenistan kralları için bir kurban-ayin yeri, en büyük krallar tarafından bir çok sunular sunulmuş, altın ve gümüş dolu, çok zengin bir tapınak (*mehean*), bölgenin yaygın tapınma yerlerinden biri şeklinde tanımlar.

Vahevanyan kompleks bir tapınaktır. Agat' angeğos orada yıkım esnasında üç sunak tapınağın ayakta kaldığını söyler. Bunlardan birincisi tapınaklar kompleksine ve bölgeye ismini veren Vahevanyan tapınağı idi. Diğerlerinden ikincisi Altın Ana (Anahit)'nın altından binası (*Voskehat Voskemavr dits*) diye isimlendirilen tapınak, üçüncüsü ise Vahagn'ın eşi, odası (*Seneak Vahagni*) diye bilinen Astğik'in tapınağıydı.

Bu tapınakla ilgili H'orenatsi de kıymetli bilgiler verir. Ona göre tapınağın bulunduğu topraklar, belli bir dönem ülkenin tapınaklar idarecisi olarak görev yapan Vahuni ailesinin hususi topraklarıdır. Kral Artaşes (II)'in Lydia kralına karşı savaşından dönerken Asya'dan getirdiği heykeller arasında Giritli ünlü iki heykeltraş tarafından yapılmış Herakles heykeli de vardır. Heykel bronzdan dökülmüş ve altın kaplanmıştır. Vahagn'ın torunları olan Vahuni ailesinden başkahinler bu heykeli ataları Vahagn'ın heykeli sanırlar ve onu Artaşes'in ölümünden sonra Taron eyaletindeki Aştışat'a yerleştirirler.¹²³ Daha sonra oğlu Tigran (II, mö 95) kral olur. Tapınaklar (bagin, sunak) inşa etmek ister. Yunanistan'dan gelmiş olan kahinler tanrıların bir çok yere yerleşmek istediğini belirttik-

¹²¹ P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", III/14.

¹²² Ğazaryan, a.g.e., s. 894 ; Karapetyan, a.g.e., s. 594.

¹²³ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", I/31, II/8, 12.

lerine dair bir bahane ile heykelleri farklı yerlere yerleştirirler. Tigran, Herakles'in sevgilisi Aphrodite heykelini Aştişat'taki onun heykelinin arkasına yerleştirilmesini ister. Bu arada babasının getirdiği Herakles heykelini Vahuni ailesi özel topraklarına kendi kendilerine yerleştirdikleri için onlara kızar, kahinlik (k'rmuten) ailesi olma görevini onlardan alır, özel topraklarının tacına da el koyar.¹²⁴

Bu bilgilerden anlaşılıyor ki Vahevanyan Tapınağı, hem bölge halkı hem krallık ailesi hem de belli bir dönem ülkenin tapınaklar idarecisi olarak görev yapan Vahuni ailesi için önemli bir tapınma merkeziydi. Burası en büyük krallar tarafından bir çok sunular sunulmuş, altın ve gümüş dolu, çok zengin bir tapınaktı. Kurban ve ayin yeri idi. Bir çok tanrıya ait tapınaklar bir aradaydı. Bu tapınaklara kurban sunuları yapılmaktaydı.¹²⁵

Aştişat önemini Hıristiyanlık sonrasında korumaya devam ettirmesinde Aziz Grigor'un faaliyetleri de etkin olmuştur. Agat'angeğos, Aziz Grigor tarafından tapınakların yıkımından sonra Hovhannu Karapet (Vaftizci Yahya) ve Aziz At'anagine'nin röliklerinin yerleştirildiği bir şapel inşa edildiğini, hatta kiliseler yapımına burada başladığını, dolayısıyla ilk kilisenin buraya yapıldığını söylemektedir.¹²⁶ P'avstos Buzand da Aziz Grigor'un Heracles'in, yani tanrı Vahagn'ın tapınaklarını yıktığı zaman kutsal kilisenin Aştişat'ta tapınakların yıkıldığı yerde kurulduğunu söyler.¹²⁷

Agat'angeğos, Aştişat'taki tapınakların yıkımı sonrasında Ermeni takvimindeki üçüncü ay olan Sahmi ayının yedinci gününün¹²⁸ şehitleri anma günü ilan edildiğini ve kutlandığını eklemiştir. P'avstos da aynı tarihi vererek kutlamalar yapıldığını bildirmiştir.¹²⁹ Ekim ayına dek gelen

¹²⁴ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/14.

¹²⁵ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIV/1-3.

¹²⁶ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXIV/4-7, CXV/9-15.

¹²⁷ P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", III/14.

¹²⁸ Sahmi Ayı, 10/23 Ekim-8/21 Kasım arasında değişen 30 gündür. Bkz. (Seraydaryan, a.g.e., s. 20.)

¹²⁹ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CXV/13; P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", III/14.

bu günün Vahavenyan tapınağının festival günleri olsa gerek. Sonra kutlamalar yapılmaya devam edilmiştir, ancak bu festivalin Ermeni Kilisesi'ndeki tam dönüşümünü ve ne zamana kadar sürdürüldüğünü bilemiyoruz. Ermeni Kilisesi sonraki dönemde bağımsız bir kilise haline gelirken kutlamalarla ilgili düzenlemeler yapılmış ve kilise yortuları, aziz ve şehitleri anma günleri yavaş yavaş yapılanmıştır. Bugün, ismi geçen azizleri anma günleri Haziran'da Vardavar öncesindedir. Oysa Sahmi ayının yedisi Ekim ayının ortalarına dek gelirken Ekim'de T'argmançats Ton yani ilk Kutsal Kitap çevirmenleri Aziz Maştotz ve Aziz Sahak'ı anma günü¹³⁰ yapılmaktadır.

VII-Vahagn'ın Odası Astğik

Erken Ermeni kaynaklarında ismi Astğik olarak verilir. Agat'angeğos, Yunancada Aphrodite olduğunu belirtir. H'orenatsi ise Aphrodite ile aynileştirir.

176

OMÜİFD

Astğik, Ermenice'de yıldızcık, küçük yıldız, Zühre, Venüs anlamlarına gelmektedir. Ermeni takviminde her ayın yedinci günü Astğik'e tahsis edilmiştir.¹³¹

Tanrıça Astğik'in sıfatları ve özellikleri hakkında fazla bilgiye ulaşamıyoruz. Ancak onun en belirgin özelliğini ortaya koyan Vahagn'ın odası (*Seneak Vahagni*) şeklinde tanımlanmasıdır. Bu tanımlama onun Vahagn'ın karşıt cinsi, dolayısıyla sevgilisi olduğuna işaret eder. Bu nedenle o aşk tanrıçası olarak düşünülmüş ve hem tarihsel kaynaklarda hem de son dönem araştırmalarında çevre halkların aşk tanrıçalarıyla eşleştirilmiştir.

Araştırmalarda o, Babil, Sümer, Akkad aşk tanrıçaları ile ilişkilendirilmiştir. Ancak onun Vahagn ile ilişkisi, tanrılar panteonunda diğer tanrılarla bu iki tanrının ilişkileri, özellikleri göz önüne alındığında bir araya nasıl geldikleri anlaşılmamaktadır. Bu konuda kaynaklarımız da sessiz kalmaktadırlar. Yunan Tanrıçası Aphrodite ile aynileştirilmesi bir Helen

¹³⁰ Oratetr 2002; Oratetr 2010. Ayrıca Bkz. H'. Palyan, "T'argmançats Ton", *Haykakan Sove-
tekan Hanrağitaran*, Hator 4, Yerevan, 1978, s. 150.

¹³¹ Tağavaryan, a.g.e., s. 77.

etkisini göstermektedir. Aphrodite'in özelliklerinin onunla benzeştirilmesi dolayısıyla onun adıyla anılır olmuştur.

Astğik'in tapınağı, sevgilisi Vahagn'ın ismiyle anılan Aştişat'taki Vahevanyan kompleksindeydi. H'orenatsi, kral Ardaşes'in Yunanistan'dan getirdiğı, ancak ölümü nedeniyle Ani kalesine yerleştirilen heykeller arasında onunki de vardır. Oğlu büyük Tigran ise Aphrodite heykelinin sevgilisi Vahagn'ın Aştişat'taki heykelinin arkasına yerleştirilmesini emreder.¹³²

Onun başka yerlerde de tapınağı veya kültleri olabileceğine dair başka bir bilgi de H'orenatsi'nin Hripsimyanlar konulu hayioğrafisinde Pağat dağında (Başet Dağı, Van Gürpınar, Güzelsu) Aramazd'la birlikte Astğik'in de evinin bulunduğunu söylemesidir.¹³³ Bu mekanı ev diye nitelemesi tapınağına işarettir.

Astğik ile ilgili tapınma biçimleri hakkında kaynaklarımız ayrı bir bilgi vermemektedir. Ancak onun Vahagn'ın sevgilisi olup ünlü tapınağının da Vahevanyan bölgesinde olduğunu düşünürsek kurban ve bağışların, diğer sunuların ona da yapıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca aşk tanrıçası olması ve Altın Ana ile birlikte üçlü tanrıyı oluşturmaları münasebetiyle doğum, evlilik, verimlilik, bereket gibi konularda ona hediyeler sunulması, dileklerde bulunulması akla yatkındır.

Astğik'in bayramının Temmuz ayının ortalarında kutlandığı, onun su tanrısı olduğu ve Ermenistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunan balık formundaki vişapların (dragon-ejder) ona ait olduğu ileri sürülmüştür. Bir söylenceye göre Astğik geceleri nehirde yıkanırken delikanlılar onu seyretmek istediğinde etrafını sisle kaplamıştır. Böylece *mıuşuş* denen sisten dolayı bölgeye Muş adı verilmiştir.¹³⁴

¹³² H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/12-14.

¹³³ Movses H'orenatsi, "Patmut'ivn Srbots Hr'ip'simyants", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy*, 2003, s. 2195.

¹³⁴ Seropyan, a.g.e., ss. 102-103.

VIII- Barşamin

Erken Ermeni kaynakları onun ismini Barşamin şeklinde kaydetmiştir. H'orenatsi'nin Yunan tanrıları ile ilişkilendirmediği tek tanrı odur. Buna karşın Barşamin'i Mezopotamya ile ilişkilendirmiştir.¹³⁵ Mezopotamya ile ilişkilendirilmesi ve isminin benzerliğinden dolayı Barşamin, Suriye-Fenike kökenli, göklerin efendisi Tanrı Baal-Şamin ile karşılaştırılmıştır.¹³⁶

Barşamin Tapınağı Daranalik (*Daranağeats*) eyaletinde T'ordan köyünde idi. Burası muhtemelen Ani (Kemah) kalesinin karşısında nehrin diğer tarafındaydı. Aziz Grigor tapınakları yıkarken buradan başlar ve sonra Ani'ye geçer.¹³⁷ H'orenatsi'ye göre Tigran, Mezopotamya'ya indiğinde Barşamin heykelini bulur, onu fildişi, kristal ve gümüşle süsleyerek T'ordan kasabasına yerleştirilmesini emreder.¹³⁸

Onun başka yerde tapınağının bulunduğunu erken Ermeni kaynaklarından öğrenemiyoruz. Ona tapınma biçimleri hakkında da genel bilgiler dışında sessiz kalıyorlar. Agat'angeğos, onun tapınağında bir heykeli, altın ve gümüş dolu hazinesi, arazi ve toprakları bulunduğunu söyler. Bundan H'orenatsi'nin verdiği heykelinin fildişi, kristal ve gümüşle süslenmesinin paralellik arzettiği anlaşılmaktadır. Ona tapınımın içerisinde saygı anlamını taşıyan süslemelerde bulunulması, kurbanlar ve bağışlar yapılması akla yatkındır. Arazilerinin de geniş olduğu anlaşılmaktadır. Tapınağın yıkılıp heykelinin parçalanmasından sonra hazinesi fakirlere dağıtılmış ve arazisi köyle birlikte kiliseye vakfedilmiştir.

Tapınağının Erzincan ve çevresindeki tapınaklar bölgesinde bulunması panteon içerisinde olabileceğini göstermektedir. Ancak Hıristiyanlığa geçiş sürecine gelinceye dek izlerini kaybettirmiş ve güney topraklarının tanrılarına benzerliği açığa çıkmış olmalı.

¹³⁵ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CIX/1-3. ; H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/14.

¹³⁶ Sandaljian, a.g.e., ss. 777-778; Ayrıca bkz. Tağavaryan, a.g.e., ss. 80-81.

¹³⁷ Agat'angeğos, "Patmut'ivn Hayots", CIX/1-8.

¹³⁸ H'orenatsi, "Hayots Patmut'ivn", II/ 14.

Sonuç

Sonuç olarak, Ermeni tanrıları hakkında en fazla bilgi veren klasik Ermeni kaynakları Agat'angeğos ve H'orenatsi'de sekiz tanrı ismi verilmiştir. Diğer klasik kaynaklar ise çok az ve çağrıştırmacı nitelikte olsa da bu iki kaynağı destekleyici bilgiler ihtiva etmektedir.

Ermeni coğrafyasının tarihsel, siyasi ve sosyal yaşamının karmaşıklığı, olaylar, inançlar, devletler, soylar ve ailelerin iç içe geçmişliği Putperest Ermenilerin yaşamında da etkindir. Bu nedenle birçok çevre kültürle ilişkisi, benzerliği bulunmaktadır. Çevre kültürlerle ilgili derinlemesine karşılaştırmalı çalışmalar konuya dair bilgileri zenginleştirecektir.

Ermenilerin tapındığı tanrılar ve özellikleri çevre inançlardan etkileşimi ortaya koymaktadır. İran etkisi daha eski ve yoğundur, öze daha yakındır. Armenia bölgesi tapınışlarında Helen döneminde gerçekleşen bir Yunan etkisi vardır ancak İran etkisine göre daha yüzeyseldir.

Erken Ermeni kaynaklarının verdiği bilgiler Putperest Ermeni tanrılarında bir panteon olduğunu göstermektedir. Ancak bu panteonun mitolojik boyutuna dair veriler bulunmamaktadır. Tanrıların babası Aramazd panteonun başında yer almaktadır, yüce tanrıdır, yaratıcıdır, diğer tanrıların göksel doğumlarının başlatıcısıdır, dolayısıyla erdişidir. Altın Ana Anahit göksel doğumun ikinci aşamasında Aramazd'dan doğmuş ana tanrıçadır. Oğul Mihr ile kız Nane panteonda Aramazd'ın evlatlarıdır, ancak Ana Tanrıça'nın onların göksel doğumlarına etkisine dair bir bilgi yoktur ve panteonda silik kalmışlardır. Tanrı Tir'in yazıcı sıfatı panteonda önemli bir noktada durduğunu göstermektedir. Ayrıca uzak geçmişte göksel doğumlar sürecinde daha etkin olduğunun işaretlerini taşımaktadır. Vahagn tanrılar arasında öne çıkarak tanrılaşmış ata özelliğiyle panteonun dönüşümüne ışık tutmuştur. Aşk tanrıçası Astgik ise tanrılar arasında önem verilenlerin başında yer almıştır. Ancak panteona sonradan girmiş veya bir dönüşüm yaşamış izlenimi vermektedir. Tanrı Barşamin ise panteona sonradan girmiş veya dönüşmüş gibidir.

Hıristiyanlaşma sürecinde tanrılar, tapınakları, festival ve kutlamaları Hıristiyan azizlerini anma ve kutlamalarına, tapınak şehirler Ermeni

Hıristiyanlığının merkezlerine dönüşmüşlerdir. Ancak bu dönüşüm süreci V. Yüzyıl sonrasında devam ederek izini giderek silikleştirmiştir.

Tablo: Putperest Ermenilerde Tanrılar, Tapınaklar ve Tapınaklar Mahalli Tablosu

Tanrılar	İsimleri	Tapınak mahalli ve bölgesi	Kaynağı
1-Aramazd	Aramazd (Ormizd)	I-Ani (Kemah), Daranağik' (Daranağeats)	Agat'angeğos (V/10-11, VI/1-3, XII/2, CIX/7) ; H'orenatsi (II/53)
	Ormizd'in ateşi	II-Bagavan, Bagrevand (Eleşkirt) Eyaletinde	H'orenatsi (II/77)
	Aramazd	III-Pağat Dağı (Başet Dağı, Van Gürpınar, Güzelsu)	H'orenatsi, Patmut'ivn Srbots Hr'ip'simyants
	Zeus	IV-Armavir'den Bagaran'a, (Bagavan, Bagnats avan, Ahuryan kolunun sağında)'dan Artaşat'a taşındı	H'orenatsi (II/8, 12, 40, 49, 77.)
	Amanor ve Vanatur'	II-Bagaran, Bagrevand (Eleşkirt) Eyaletinde	Agat'angeğos (CXIX/3-4)
	Zeus	I-Ani Koruluğu (Kemah)	H'orenatsi (II/12) Agat'angeğos (CIX/7)
	Zeus Olympus	I-Ani Kalesi	H'orenatsi (II/14) Agat'angeğos (CIX/7)
2-Anahit	Anahit	I-Yeriza veya Erez (Erzincan), Yekeğeats	Agat'angeğos (V/1-3,10-11, 20-23 ; VI/2-3; XII/2 ; CIX/8-11) H'orenatsi (II/14, 60)
	(Altın Ana, Voskemor)	II-Aştışat, Taron (Muş)	Agat'angeğos (CXIV/2-3)
	Anahit	III-Yerezamoyn, Artaşat	Agat'angeğos (CVIII/3-4, 6 , CXIV/1-2, CXIV/1-3)
	Artemis	III-Armavir (Erivan'ın Güney doğusunda) Armavir'den Bagaran'a, (Bagavan, Bagnats avan, Ahuryan kolunun sağında)'dan Artaşat'a taşındı	H'orenatsi (II/8, 12, 40, 49, 77.)
	Artemis	IV-Ani Koruluğu (Kemah), oradan Erez'de ikinci heykeli olarak, Yekeğeats	H'orenatsi (II/12, 14, 60)
	Anaitis (Anahit)	V-Zela (Tokat-Zile)	Strabon (XII, 3/37)
	Anaitis	I-Akilisene (Yekeğeats)	Strabon (XI, 14/16)
	Amanor ve Vanatur'	II-Bagaran, Bagrevand (Eleşkirt) Eyaletinde	Agat'angeğos (CXIX/3-4)

180

OMÜİFD

Tanrılar	İsimleri	Tapınak mahalli ve bölgesi	Kaynağı
3-Mihr	Mihr	I-Bagayarıç (Bagarıç, Peke-ric, Tercan yakınında.)	Agat'angeğos (CX/6-9); H'orenatsi, (II/14)
	Hephaistos	I-Ani Koruluğu (Kemah), sonra Bagayarıç (Bagarıç, Pekeric, Tercan yakınında.)	H'orenatsi (II/12, 14)
4-Nane	Nane	I-Til (Kemah yakınlarında)	Agat'angeğos (CIX/8-12), H'orenatsi, (II/12, 14)
	Athena	I-Ani Koruluğu (Kemah), sonra Til kasabası	H'orenatsi (II/12, 14)
5-Tir	Tir (Apollon)	I-Yerazamoyn, Artaşat'ta	Agat'angeğos (CVIII/3-5) ; H'orenatsi (II/49)
	Apollon	I-Armavir'e, sonra Armavir'den Bagaran'a, (Bagavan, Bagnats avan, Ahuryan kolunun sağında)'dan Artaşat'a taşındı	H'orenatsi (II/12, 40, 49)
6-Vahagn	Vahagn (Vahevanyan)	I-Aştışat, Taron	Agat'angeğos (CXIV/1-3) , H'orenatsi (I/30-31; II/8, 12) P'avstos Buzand, III/14
	Herakles	I-Aştışat, Taron	H'orenatsi (II/12, 14) P'avstos Buzand (III/14)
7-Astğik	Astğik	I-Aştışat, (Vahevanyan)	Agat'angeğos (CXIV/2); H'orenatsi (II/12, 14)
	Astğik	II-Pağat Dağı (Başet Dağı, Van Gürpınar, Güzelsu)	H'orenatsi, Patmut'ivn Srbots Hr'ip'simyants
	Aphrodites	III-Ani Koruluğu (Kemah), sonra Aştışat'ta Herakles'in heykelinin arkasına	H'orenatsi (II/12, 14)
8-Barşamin	Barşamin	I-T'ordan köyüne, Daranalik (Daranağeats)	Agat'angeğos (CIX/1-3) , H'orenatsi (II/14)

181

OMÜİFD

Kaynakça

"Gisane", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, Hator 3, Yerevan: 1977, s.74.

2001 Kilise Takvimi

Astuatzaşunç Matean Hin yev Nor Ktakaranats, Hator Yerkrord, T'arg: H. Hovhannu Zohrapean, Venedik, 1805.

Agat' Angeğos, "Patmut'ivn Hayots", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzti Tann Kilikiyoy, 2003.

Ananikian, M. H., "Armenia (Zoroastrian)", *Encyclopedia of Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork, 1951, ss. 795-802.

- Ananikian, Mardiros H., "Armenian Mythology", in *The Mythology of All Races, Volume VII, Armenian-African*, Archaeological Institute of America, Boston, 1925.
- Ar'ak'elyan, B. – Sahinyan, A., "Gar'ni", *Haykakan Sovetakan Hanrağitaran*, Hator 2, Yerevan: 1976, ss. 689-691.
- Aslan, Kevork, *Etudes Historiques sur le Peuple Armenien*, Yeni baskısını yayınlayan: Frederic Macler, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1928.
- Ceyhan, Arsen, *Küçük Asyada Hint Avrupa Gezintileri*, İstanbul: Belge Yay., 2005.
- Christensen, Arthur, *L'Iran Sous les Sassanides*, Copenhague: Ejnar Munksgaard, 1944.
- Dumezil, G., "Sibirya Hikayelerinde Mani Dininin Bir Tesiri", Çev.: Canan Seyfeli, *Yol Dergisi*, Sayı 22, 2003, ss. 51-53.
- Eliade, Mircae, *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, Çev.: Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya, 2005.
- Eliade, Mircae, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1 Taş Devrinden Eleisis Mysteria'ları*, Çev.: Ali Berktaş, Kabalcı Yay., İstanbul, 2003.
- Eliade, Mircae, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 2 Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*, Çev.: Ali Berktaş, İstanbul: Kabalcı Yay., 2003.
- Eusebius, *Church History*, Translated with prolegomena and notes by Arthur Cushman McGiffert, New York, Charles Scribner's Sons, 1904.
- Ğazaryan, R'uben Serobi, *Grabari Bar'aran*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2004.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev.: Sosi Dolanoğlu, İstanbul. Aras, 2005.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi yay., 1998.
- H'orenatsi, Movses, "Hayots Patmut'ivn", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003.
- H'orenatsi, Movses, "Patmut'ivn Srbots Hr'ip'simyants", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Ant'iliyas-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2003.
- Hübschmann, H., *Armenische Grammatik*, Leipzig: Druck und Verlag von Breitkopf&Hartel, 1897.
- Karapetyan, Petros Zek'i, *Metz Bar'aran Hayerene Osmaneren (Ermeniceden Türkceye Mükemmel Lugat)*, K.Polis: V. Yev H. Ter-Nersesyan, 1907.
- Kerovpyan, Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev. : Sarkis Seropyan, İstanbul: Aras Yay., 2000.
- Khorenats'i, Moses, *History of the Armenians*, Çev. : Robert W. Thomson, Harvard University, Cambridge, 1980.
- Korivn, "Vark' Mesropay Vardapeti", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003.
- Ksenphon, *Anabasis*, Çev.:Hayrullah Örs, İstanbul: Maarif Matb., 1944.

- Oratetr 2002 ; Oratetr 2010.
- P'avstos Buzand, "Patmut'ivn Hayots", *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant'iliias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy*, 2003.
- Palyan, H'., "T'argmançats Ton", *Haykakan Sovetekan Hanragitaran*, Hator 4, Yerevan, 1978, s. 150.
- Sandalgian, Joseph, *Histoire Documentaire de L'Armenie des Ages du Paganisme (1410 AV.-305 APR. J.-C.)*, Tome Deuxieme, Rome: Imprimerie du Senat de J. Bardi, 1917.
- Sayce, A. H., "Armenia (Vannic)", *Encyclopedia of Religion and Ethics (ERE)*, Vol. I-II, Newyork, 1951ss. 792-795.
- Seraydaryan, Gevorg, *Tomaragitut'yan Dasmtats*, S. Ecmiatzin, R'nia, 1972.
- Seropyan, Sarkis, *Ermeni Tanrıları Konuşuyor Cangülüm Anahit ve Kazben*, İstanbul: Belge Yay., 2003.
- Seyfeli, Canan, *Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, Literally Translated with Notes The First Six Books by H. C. Hamilton, Esq. The Remainder bu W. Falconer, Vol. II, London, 1903.
- Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, Çev.: Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 2000.
- Tağavaryan, N., *Hayots Hin Kronneri*, K.Polis: Y. Matt'eosyan Matb., 1909.
- The Key of Truth a Manuel of The Paulician Church of Armenia*, Ermenice Metinleri Örnek Dokümanlar ve Girişle Birlikte Çeviren: Fred. C. Conybeare, Oxford: The Clarendon Press, 1898.
- Tıgılı, Asiye, *Zerdüş, Hayatı ve Öğretisi*, İstanbul: Beyan Yay., 2004.
- Uras Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yay., 1976.
- Wiesehöfer, Jozef, *Antik Pers Tarihi*, Çev.: Mehmet Ali İnci, İstanbul: Telos Yay., 2003.
- Yeğişe, "Vasn Vardanay yev Hayots Paterazmin", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar, Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'iliias-Libanan*, 2003.
- Yevsebios Kesaratsi, *Patmut'ivn Yekeğetsioy*, Yeni Ermeniceye Çev.: H. Abraham V. C'aryan, Venetik, Surp Ğazar, 1877.
- Yeznik Koğbatsi, "Yeğtz Ağandoy", Ed.: Zaven Yegavian, *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar, Ant'iliias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy*, 2003.
- Zenob Glak Asori, *Patmut'ivn Taronots*, Venetik, Tparani Srboyn Ğazaru, 1832.

